

MASTER'S THESIS

De restitutie van roofkunst uit de Tweede Wereldoorlog: De Belgische Dienst voor Economische Recuperatie (1944-1968)

de Buysser, L.L.M.

Award date:
2024

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

pure-support@ou.nl

providing details and we will investigate your claim.

Downloaded from <https://research.ou.nl/> on date: 08. Sep. 2024

Open Universiteit
www.ou.nl

De restitutie van roofkunst uit de Tweede Wereldoorlog: De Belgische Dienst voor Economische Recuperatie (1944-1968)

The restitution of art looted during the Second World War: The Belgian Service of Economic Recuperation (1944-1968)

Lise De Buysser

Masterscriptie

Faculteit Cultuurwetenschappen

Open Universiteit

De restitutie van roofkunst uit de Tweede Wereldoorlog:
De Belgische Dienst voor Economische Recuperatie
(1944-1968)

L.M.M. De Buysser

851876211

Begeleider: Prof. Dr. Gregor Langfeld

Examinator: Dr. Caroline Driehuizen

Februari 2024

Samenvatting

In deze masterscriptie wordt de theorie en de praktijk van het Belgisch beleid voor de recuperatie en restitutie van cultuurobjecten die tijdens de Tweede Wereldoorlog werden geroofd en verhandeld, onderzocht. Dit is gebeurd aan de hand van een kritische lezing van reeds bestaande, zij het schaarse literatuur over dit onderwerp, gepaard met een analyse van het overgeleverde archiefmateriaal van de overheidsdienst die verantwoordelijk was voor de recuperatie en restitutie van geroofde kunstvoorwerpen na afloop van de Tweede Wereldoorlog: de Dienst voor Economische Recuperatie. Op basis van deze twee soorten bronnen wordt het beleid zoals het door deze dienst werd ontwikkeld, in een bredere historische context geplaatst, meer bepaald die van de Wederopbouwperiode. Hierbij is met name aandacht gegeven aan verschillende politieke en economische factoren die het Belgisch recuperatie- en restitutiebeleid hebben vormgegeven, en aan de onderliggende opvattingen omtrent de teruggave van onteigende kunstvoorwerpen die toen heersten. Concluderend kan gesteld worden dat met name vier leidende principes bepalend zijn geweest in de ontwikkeling en de praktijk van het kunstrecuperatie- en kunstrestitutiebeleid van de Dienst voor Economische Recuperatie: ten eerste de classificatie van kunstwerken aan de hand van hun monetaire en patriottische waarde, ten tweede een algemeen gebrek aan erkenning voor de joden als belangrijkste slachtoffergroep, ten derde een afhankelijkheid van een met name voor België nefast gesimplificeerd geallieerde restitutiebeleid, en ten slotte, een ongerechtvaardigd geloof binnen de Dienst voor Economische Recuperatie in het principe van 'restitution par équivalence', waarbij voor België verloren gegaan kunstvoorwerpen zouden moeten worden vervangen door kunstwerken uit het Duitse kunstpatrimonium.

Inhoudsopgave

Samenvatting	2
Inhoudsopgave	3
Inleiding	5
1. De kunstroof door de Duitse bezetter in België	14
1.1 De <i>Militärverwaltung</i>	14
1.2 De kunstroof in de context van raciale vervolging	15
1.2.1 De <i>anti-Joodse verordeningen</i>	17
1.3 De praktijk van de spoliatie	19
1.3.1 <i>Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg</i>	19
1.3.2 <i>Dienststelle Westen & Brüsseler Treuhandgesellschaft (BTG)</i>	20
1.3.3 <i>Collaboratie en dwangverkopen</i>	21
1.4 De tentakels van de kunstrooforganisatie	23
1.5 De kunstroof in getallen	25
2. De doelstellingen en principes van de Dienst voor Economische recuperatie en haar culturele cel in de context van de Wederopbouwperiode	28
2.1 Een 20e-eeuwse economische crisispolitiek	28
2.1.1 De <i>Besluitwet van 22 november 1944</i>	30
2.1.2 De <i>Besluitwet van 22 december 1946</i>	32
2.2 De nationale context van de Wederopbouwperiode	33
2.2.1 <i>Een gebrek aan organisatie en politieke wil</i>	34
2.3 De internationale context van de Wederopbouwperiode	37
2.3.1 <i>De geallieerde restitutiepolitiek voor cultuurgoederen</i>	38
2.3.2 <i>Monuments, Fine Arts, and Archives program (MFAA)</i>	40
2.4 De contemporaine en hedendaagse visie op kunstrestitutie	42
2.5 De culturele cel van de Dienst voor Economische Recuperatie	44

3. Het recuperatie- en restitutiebeleid van de culturele cel van de Dienst voor Economische Recuperatie in de praktijk	48
3.1 Oriëntatie op de secundaire literatuur	48
3.1.1 <i>Enkele tegenargumenten</i>	50
3.2 Oriëntatie op het geraadpleegde archiefmateriaal	52
3.3 1945 – Een langzame start?	53
3.3.1 <i>De eerste inzichten</i>	55
3.3.2 <i>Verwarring over bevoegdheden</i>	57
3.4 1946 – Afhankelijkheid van de ongelijkmatige geallieerde restitutiepolitiek	58
3.4.1 <i>Het Amerikaans beleid</i>	59
3.4.2 <i>Lemaire in de Amerikaanse zone</i>	60
3.4.3 <i>Jeu de Paume in Parijs</i>	62
3.4.4 <i>Oostenrijk</i>	63
3.5 1947 – Trage maar gestage recuperatie	65
3.5.1 <i>‘Rivaliteit’ met Leo Van Puyvelde</i>	65
3.5.2 <i>Het onderzoek in België</i>	66
3.5.3 <i>‘Restitution par équivalence’</i>	68
3.5.4 <i>Verwezenlijkingen</i>	70
3.6 Eind jaren 40 tot begin jaren 50 – Overgang van recuperatie naar restitutie	71
3.6.1 <i>Dreigende deadlines</i>	72
3.6.2 <i>De Belgische recuperatieresultaten tentoongesteld</i>	73
3.6.3 <i>Het lot van de gerecupereerde kunst: restitutie, museum, veiling?</i>	75
3.6.4 <i>Het (on)gedane werk</i>	80
Conclusie	83
Literatuurlijst	92
Bronnenlijst	94
Archivalia	95

Inleiding

In februari 2022 lanceerde de Belgische Federale Overheidsdienst Economie ‘De database over niet teruggevonden kunstwerken geroofd tijdens de Tweede Wereldoorlog in België’ via de website *Looted Art WWII Belgium*.¹ Hierin zijn bijna 2800 kunstvoorwerpen verzameld die, zoals de naam van de database al doet vermoeden, tijdens de Tweede Wereldoorlog door de Duitse bezetter uit België zijn weggehaald, en die sindsdien niet meer naar hun voormalige eigenaars, zij het particulieren of openbare instellingen, zijn teruggekeerd. 77 jaar na de feiten, is dit de eerste overzichtelijke – en openbaar toegankelijke – lijst van alle gekende kunstvoorwerpen die tijdens de oorlog van het Belgisch grondgebied door de Duitse bezetter zijn geroofd, maar die na afloop van de Tweede Wereldoorlog nooit zijn teruggevonden. Naast de toegenomen transparantie op de websites van de Belgische Koninklijke Musea voor Schone Kunsten wat betreft de herkomst van mogelijke roofkunst in hun collecties, is dit een volgende stap in de goede richting voor de Belgische overheid. Deze leek in de laatste twee decennia op te vallen door haar desinteresse en non-actie aangaande dit aspect van de erfenis van de Duitse bezetting, zeker in vergelijking met de andere West-Europese landen zoals Nederland, Frankrijk en Duitsland, waar transparantie, toegankelijkheid en nieuw herkomstonderzoek al verschillende jaren eerder op de politieke agenda’ kwamen te staan.²

Bijna 80 jaar later zoekt België dus nog steeds naar manieren om het onrecht veroorzaakt door de georganiseerde kunstroof van de nazi’s enigszins te kunnen rechtzetten. De 2800 kunstvoorwerpen in de database vormen echter zeker niet het geheel van alle culturele objecten die tijdens deze oorlog van het Belgisch grondgebied weggenomen werden; vele kunstwerken die in deze periode uit België zijn weggehaald, zijn überhaupt nooit geïdentificeerd. Er is na afloop van de oorlog echter ook een gedeelte van deze roofkunst door de Belgische overheid teruggevonden en terug naar België gebracht. Op 22 november 1944, slechts een maand na het officiële einde van de

---

¹ ‘De database over niet-teruggevonden kunstwerken geroofd tijdens de Tweede Wereldoorlog in België’, *Looted Art WWII Belgium*. <https://lootedart.belgium.be/nl/de-database-over-niet-teruggevonden-kunstwerken-geroofd-tijdens-de-tweede-wereldoorlog-belgie>, laatst geraadpleegd op 5 april 2022.

² Amber Gardeyn, ‘Vinden ze nog de weg naar huis? De zoektocht naar een geschikt beleid voor roofkunst uit de Tweede Wereldoorlog’ (Proefschrift Universiteit Gent, 2020) 47-59, 66-80, 86-102, 107-118.

Duitse bezetting van België, werd de Dienst voor Economische Recuperatie (DER) opgericht, die actief zou blijven tot 1967. Deze overheidsdienst werd geboren uit het besef van de schade die de Duitse roofpolitiek aan Belgische economie had aangericht; in het Belgisch Staatsblad van bovengenoemde datum was te lezen: ‘In de huidige omstandigheden is het, met het oog op de bescherming van de economische en financiële belangen van het land, noodzakelijk en dringend vereischt, een dienst op te richten, die tot opdracht heeft het opzoeken, identificeren, bewaren en, eventueel, het beschikken over achtergelaten roerende goederen en koopwaren, en waaraan ’s Lands economie hoogstdringend behoefte heeft’.³ Onder deze ‘achtergelaten roerende goederen en koopwaren’ behoorden ook cultuurgooderen zoals schilderijen, beeldhouwwerken, gravures, boeken, tapijten, antieke meubelen, enzovoort. De recuperatie van dit soort objecten uit hoofdzakelijk Duitsland en Oostenrijk en hun repatriëring naar België werd opgelegd aan een kleine groep medewerkers binnen de DER, een zogenaamde ‘culturele cel’.⁴ De recuperatie en restitutie van culturele voorwerpen aan de Belgische staat was dus slechts één van de vele opdrachten waartoe de Dienst voor Economische Recuperatie verplicht werd; de terugwinning van diamanten, scheepsladingen, en allerhande industriële goederen behoorden eveneens tot haar takenpakket.

Beschouwd in de context van de enorme oorlogsschade en de gevolgen van de Duitse roofpolitiek, lijkt de opdracht die aan de DER werd toegeschreven, bijna een titanenwerk. Chaos heerste, niet alleen in België, maar in geheel Europa. Miljoenen mensen waren gedood, verwond of ontheemd. Infrastructuur was massaal vernietigd. De beschikking over vlotte communicatie- en transportlijnen, en hiermee ook de verspreiding van noodzakelijke informatie over wat er zich nu werkelijk allemaal had afgespeeld tijdens dit bloedige conflict, waren allesbehalve vanzelfsprekend. In deze moeilijke omstandigheden trachtte de DER, en dus ook haar culturele cel, haar opdracht tot een goed einde te brengen. De vraag dringt zich op in hoeverre ze gezien deze context

---

³ Staatsblad 22 november 1944, *Besluit houdende oprichting van den Dienst voor Economische Recuperatie (D.E.R.)*, 1944, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr.2.

⁴ Inventaris van het archief van de Dienst voor Economische Recuperatie en rechtsvoorganger. Individuele dossiers (2018) 11.

daarin geslaagd is, en met name de vraag in hoeverre de recuperatie van kunstvoorwerpen weldegelijk een prioriteit was in deze tijden van economische en politieke chaos. In hoeverre kan het beleid van de Belgische Dienst voor Economische Recuperatie succesvol genoemd worden wat betreft de recuperatie en restitutie van tijdens de Tweede Wereldoorlog geroofde kunstvoorwerpen, beschouwd in de context van de wederopbouw en toenmalige opvattingen over roofkunst en restitutie?

Wat betreft reeds bestaande studies die handelen over de kunstroof die zich in België tijdens de Duitse bezetting heeft afgespeeld, en over het naoorlogse Belgische kunstrecuperatie- en restitutiebeleid voor deze onteigende kunstgoederen, kunnen enkele belangrijke publicaties en auteurs genoemd worden. In 2001 verscheen het bijna 500 pagina's *Eindverslag van de Studiecommissie joodse goederen*, waartoe in 1999 door de Belgische Eerste Minister Jean-Luc Dehaene opdracht was gegeven.⁵ Zoals de titel reeds doet vermoeden, ligt de focus in dit rapport op de achtereenvolgende spoliatie en restitutie van joods bezit in België, waaronder ook kunstvoorwerpen. Het doel van deze onderzoekscommissie was, bij gebrek aan eerdere omvattende studies over dit onderwerp, om een halve eeuw na de feiten een duidelijk zicht te krijgen op het onrecht dat de joden in België was aangedaan, zowel wat betreft de spoliatie van hun bezittingen tijdens de Tweede Wereldoorlog als de eventuele gebrekkige restitutie van deze eigendommen door de Belgische staat tijdens de periode van de wederopbouw.⁶ Wat betreft de joodse culturele goederen, is 'passief' het woord waarmee de visie van de Studiecommissie op het Belgische recuperatie- en restitutiebeleid het best kan worden samengevat.⁷ Hoewel zeker gezegd moet worden hoe belangrijk deze studie is geweest in het overzichtelijk maken van de omvang van de spoliatie en restitutie van joods cultureel bezit in België, is het evenzeer het vermelden waard dat het neergeschreven resultaat een lange, zakelijke opeenvolging van data, procenten, en getallen is. Er wordt over het algemeen erg weinig aandacht besteedt aan de complexe historische context van de Belgische wederopbouw waarin de culturele cel van de Dienst voor Economische Recuperatie diende te werken.

---

⁵ *Eindverslag Studiecommissie joodse goederen*. Diensten van de Eerste Minister (Brussel 2001).

⁶ *Ibidem*, 16-17.

⁷ *Ibidem*, 236-254.

Een volgende studie die vermeld dient te worden in de context van dit onderzoek, is het boek *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolging in België tijdens de Tweede Wereldoorlog* uit 2007, geschreven in opdracht van de Belgische Senaat, onder redactie van historicus Rudi van Doorslaer; hij was tevens de voorzitter van de hierboven vermelde Studiecommissie joodse goederen.⁸ Met meer dan 1000 pagina's is dit verreweg de lijvigste publicatie over de vervolging van joden in België, waarvan de plundering van hun (culturele) bezittingen slechts één facet was. De recuperatie- en restitutiepogingen van joods bezit die de Belgische overheid heeft ondernomen, vormt eveneens onderwerp van dit onderzoek. In tegenstelling tot het *Eindverslag* van de Studiecommissie joodse goederen, wordt er in deze publicatie veel meer aandacht besteedt aan de historische context waarin zowel de Belgische Jodenvervolging zelf als de naoorlogse wederopbouw- en restitutiepolitiek heeft plaatsgevonden. Echter, wanneer het aankomt op het Belgische recuperatie- en restitutiebeleid voor joodse culturele goederen, verwijst men voor het grootste deel naar het in 2001 verschenen *Eindverslag* van de Studiecommissie, en komt men als dusdanig tot een gelijkaardige conclusie: 'het meest fundamentele probleem was waarschijnlijk de passieve houding van de Dienst Economische Recuperatie'.⁹ De culturele cel van de DER wordt gekarakteriseerd als te klein, te weinig ervaren, te afhankelijk van de kennis van de andere geallieerde landen, en niet communicatief genoeg naar andere bevoegde geallieerde en nationale diensten toe.¹⁰

Ten slotte is Geert Sels, onderzoeksjournalist bij de krant *De Standaard*, een belangrijk figuur in het recente onderzoek naar de opeenvolgende roof, recuperatie en restitutie van kunstvoorwerpen tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Hij richt zich vooral op de tot op de dag van vandaag doorwerkende gevolgen van de Duitse kunstroof en met name van het Belgische recuperatie- en restitutiebeleid dat als reactie hierop ontwikkeld werd. Naast verschillende kranten- en tijdschriftartikelen over dit onderwerp

---

⁸ Rudi Van Doorslaer ed., *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolging in België tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Belgische Senaat (Brussel 2007).

⁹ Nico Wouters, 'De naoorlogse erkenning', in: Rudi Van Doorslaer ed., *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolging in België tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Belgische Senaat (Brussel 2007) 1010-1060, aldaar 1052.

¹⁰ *Ibidem*, 1050-1052.

publiceerde hij in 2022 zijn *Kunst voor das Reich. Op zoek naar naziroofkunst uit België*, waarin hij zich verder verdiept in de ‘kunstroof-erfenis’ waarmee België 80 jaar na datum nog steeds opgescheept zit.¹¹ Net als de auteurs van het *Eindverslag van de Studiecommissie en Gewillig België*, komt Sels niet meteen tot een positieve conclusie over de Belgische recuperatie- en restitutiepolitiek: ‘het resultaat was belabberd’.¹² Hierbij dienen echter dezelfde kanttekeningen te worden geplaatst: van het 400 pagina’s tellende boek besteedt hij er slechts 24 aan de activiteiten van de Dienst voor Economische Recuperatie. Daarnaast gaat hij eveneens vooral cijfermatig en nogal weinig contextueel te werk: ondanks het feit dat hij benadrukt dat kunstrecuperatie in een tijd van chaos en wederopbouw logischerwijze geen prioriteit was voor de Belgische overheid en – door haar veelvoudige takenpakket – evenmin voor de DER, maakt hij een eenvoudige vergelijking tussen de Belgische recuperatiecijfers en die van buurlanden Nederland en Frankrijk. Hoewel een dergelijke juxtapositie zeker inzicht kan geven in de verschillen in aanpak tussen deze geallieerde landen, kan België moeilijk op gelijke hoogte gezet worden van Nederland en Frankrijk, twee landen die een belangrijke rol vervulden in de internationale kunstmarkt.

Met mijn onderzoek wil ik, in tegenstelling tot bovengenoemde publicaties, deze ‘belabberde’ en ‘passieve’ Belgische kunstrecuperatie- en restitutiepolitiek vanuit een ander perspectief trachten te bekijken, aan de hand van een meer contextuele benadering, die de uitdagende en chaotische omstandigheden waarin de culturele cel van de DER diende te werken in rekening neemt, die het beeld van een weinig communicatief en van andere geallieerde landen afhankelijk team tracht te nuanceren, en waarin aandacht wordt besteedt aan de toenmalige heersende opvattingen over recuperatie en restitutie van geroofde kunstvoorwerpen. In het licht van de *huidige* ideeën over dit onderwerp, die met name sinds het opstellen van de Washington Principles on Nazi-Confiscated Art van 1998 ingang gevonden hebben, is het belangrijk de ontwikkelingen op dit vlak in het achterhoofd te houden in de analyse en evaluatie van

---

¹¹ Geert Sels, ‘Nabestaanden eisen naziroofkunst terug van Belgische musea’, *De Standaard*, 29 november 2022; Geert Sels, ‘De kattenbelletjes van Hotel Métropole’, *De Standaard*, 1 december 2022; Geert Sels, ‘Kunst voor Das Reich . Het wedervaren van schilderijen in onze musea’, *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen*, 55 (2017) 1-40; Geert Sels, *Kunst voor das Reich. Op zoek naar naziroofkunst uit België* (Tielt 2022).

¹² Sels, *Kunst voor das Reich*, 292.

het toenmalige beleid en de onderliggende principes van de Dienst voor Economische Recuperatie.¹³

In mijn onderzoek zal ik mij vooral baseren op twee soorten bronnenmateriaal: secundaire literatuur en archiefstukken. De secundaire literatuur betreft met name artikels en boeken die handelen over de omvang en aard van de kunstroof die door de nazi's in België is gepleegd en de reactie van de Belgische overheid op de gevolgen van deze plundering, en literatuur over de veranderingen waaraan opvattingen omtrent restitutie van geroofde kunstvoorwerpen onderhevig zijn geweest sinds afloop van de Tweede Wereldoorlog. Het archiefmateriaal is afkomstig uit het archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, dat ondergebracht is in een van de gebouwen van het Belgisch Rijksarchief in Brussel.¹⁴ Dit archiefmateriaal is een rijke bron van informatie gebleken in het nagaan van de werkwijze en de doelstellingen, kortom van het beleid van de DER wat betreft de recuperatie en de restitutie van geroofde kunstvoorwerpen. Een vergelijkende analyse van de uit deze archiefstukken verkregen informatie met de in de secundaire literatuur omschreven omvang van de kunstroof door de nazi's tijdens de Tweede Wereldoorlog en de Belgische recuperatie- en restitutiebeleid in de wederopbouwperiode enerzijds, en met de veranderende opvattingen omtrent de restitutie van geroofde kunstvoorwerpen anderzijds, moet een gegronde evaluatie van de effectieve werking van de culturele cel van de Dienst voor Economische Recuperatie mogelijk maken.

Om onderzoek te kunnen doen naar het beleid van de DER moet eerst duidelijk worden uiteengezet waarom een dergelijke overheidsdienst überhaupt nodig was; dit is dan ook mijn eerste deelvraag: Welke vorm en omvang en nam de kunstroof door de Duitse bezetter in België aan? In hoofdstuk 1 wil ik dus onderzoeken hoe onder de Duitse bezetting kunstwerken uit België zijn verdwenen, welke vormen de onteigening kon aannemen, door wie en van wie vooral kunstwerken werden geroofd, en welke omvang deze kunstroof tijdens de Tweede Wereldoorlog heeft aangenomen. Hiervoor zal ik mij

---

¹³ Elazar Barkan, 'Making amends. A new international morality?' in: Lyndel v. Prot ed., *Witnesses to history. A compendium of documents and writings on the return of cultural object* (Parijs 2009) 78-94.

¹⁴ Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, Brussel.

met name baseren op secundaire literatuur die handelt over de Duitse bezetting van België en waarin een beeld wordt geschetst van de aard en de schaal van de kunstroof in deze periode. Enerzijds betreft dit monografieën zoals de eerder genoemde *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolgning in België tijdens de Tweede Wereldoorlog* van Rudi Van Doorslaer uit 2007, en het *Eindverslag van de Studiecommissie joodse goederen* uit 2001. Anderzijds zijn er reeds verschillende wetenschappelijke artikelen over dit onderwerp verschenen, zoals ‘Vergeten ideologen. De Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg in België tussen cultuurroof en cultuurpolitiek, 1940-1944’ van Dirk Martin uit 2005 in het *Journal of Belgian History*, en ‘Geroofde kunstvoorwerpen tijdens WOII. Een juridisch en historisch overzicht’ van Jan Hendrik Valgaeren uit 2006 in het academische tijdschrift *Jura Falconis*.¹⁵

Vervolgens, in het tweede hoofdstuk, breng ik de oprichting van de Dienst voor Economische Recuperatie in kaart, meer bepaald welke doelstellingen en motieven er aan ten grondslag lagen. Wat waren de doelstellingen van de Dienst voor Economische Recuperatie sinds haar oprichting in 1944, met name wat betreft geroofde en onteigende kunstvoorwerpen? De DER zag vlak na afloop van de Tweede Wereldoorlog het levenslicht. Ik wil onderzoeken hoe men toen tegen de recuperatie en restitutie van ontheemde kunstvoorwerpen aankeek, in andere woorden voor welke aanpak de Belgische overheid gekozen heeft en hoe belangrijk men het terughalen en het teruggeven van kunstwerken aan de rechtmatige eigenaars nu weldegelijk vond. Het archief van de Dienst voor Economische Recuperatie bevat brieven en notulen van de beheerraad van de DER betreffende de oprichting van de dienst, en meer specifiek een dossier over de algemene organisatie, aanpak en principes van de DER in het streven naar de recuperatie en restitutie van geroofde kunstwerken. Vervolgens zal ik deze principes in de bredere context plaatsen van de wederopbouw en de contemporaine ideeën over recuperatie en restitutie. Dit op basis van enerzijds de in de vorige alinea genoemde monografieën, en anderzijds aan de hand van de bundel *Witnesses to history. A compendium of documents and writings on the return of cultural object* onder redactie

---

¹⁵ Dirk Martin, ‘Vergeten ideologen. De Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg in België tussen cultuurroof en cultuurpolitiek, 1940-1944’, *Journal of Belgian History* 15 (2005) 263-288; Jan Hendrik Valgaeren, , ‘Geroofde kunstvoorwerpen tijdens WOII. Een juridisch en historisch overzicht’, *Jura Falconis* 42 (2005-2006) 599-621.

van Lyndel V. Prott uit 2009, waarin veranderende opvattingen over roofkunst en restitutie centraal staan.¹⁶

Hoofdstuk 3, het laatste en meest omvangrijke hoofdstuk, focust op het recuperatie- en restitutiebeleid van de DER. Hierbij dient een duidelijk semantisch onderscheid tussen beide begrippen te worden gemaakt: recuperatie doelt op de activiteit van het opsporen, het identificeren, en het terugbrengen van onteigende kunstvoorwerpen naar hun land van herkomst. Met restitutie wordt het uiteindelijke teruggeven van deze recupereerde kunstvoorwerpen aan hun rechtmatige eigenaars bedoeld. In andere woorden dus: hoe ging de Dienst voor Economische Recuperatie te werk in het terugbrengen van onteigende kunstobjecten naar België, en tot welke oplossingen kwam de dienst voor deze kunstwerken?

Hierbij zal er eerst worden nagaan hoe de dienst de recuperatie van geroofde kunstwerken organiseerde; hoe de reizen naar Duitsland en Oostenrijk in de zoektocht naar verdwenen kunstwerken verliepen, en in hoeverre de culturele cel van de DER succesvol was in deze onderneming. Ook hier biedt het archief van de DER de nodige informatie. Dit bevat de aangifteformulieren die Belgische burgers en instellingen konden invullen om hun verdwenen kunstwerken te signaleren. De hoeveelheid aangifteformulieren kan dan vergeleken worden met de identificatieformulieren van kunstwerken die door de DER weldegelijk uit Duitsland en Oostenrijk gerecupereerd zijn. Ook bevat het archief allerhande brieven, verklaringen, rapporten en afbeeldingen over de activiteiten van culturele cel in Duitsland, die zicht geven op welk onderzoek de dienst er uitvoerde naar geroofde kunstwerken, en in hoeverre de DER er samenwerkte met de plaatselijke machthebbers (bezettingslegers) en de andere geallieerde recuperatiemissies.

Vervolgens zal in kaart worden gebracht hoe de DER omging met de kunstwerken die ze hadden gerecupereerd en in welke gevallen men weldegelijk overging tot restitutie aan de vooroorlogse eigenaars, of het nu particulieren of openbare instellingen betrof. Het archief van de DER bevat identificatieformulieren en aantekeningen die inzicht geven

---

¹⁶ Lyndel V. Prott ed., *Witnesses to history. A compendium of documents and writings on the return of cultural object* (Parijs 2009).

in het aantal restituties aan particulieren en openbare instellingen die de DER heeft uitgevoerd. Er zijn echter ook documenten te vinden die wijzen op andere 'oplossingen' voor gerecupereerde kunstwerken, zoals de dossiers over de door de DER georganiseerde openbare veilingen in het Paleis voor Schone Kunsten in Brussel in de periode 1948-1954, en een dossier waarin een overzicht wordt gegeven van teruggehaalde kunstwerken die aan Belgische musea 'in bewaring' werden gegeven.

1. De kunstroof door de Duitse bezetter in België

De kunstroof in België tijdens de Tweede Wereldoorlog heeft zich afgespeeld in de bredere context van de Duitse bezettings- en roofpolitiek en de hierbij horende vervolging van bevolkingsgroepen die geen plaats toegewezen kregen in een ideale nationaal-socialistische samenleving. Het is dan ook belangrijk te weten hoe de Duitse bezetting van België tot stand is gekomen, welke maatregelen de Duitse bezetter heeft genomen om zijn kunstroof te bewerkstelligen, en ten slotte, wat de reactie was van de Belgische overheidsfunctionarissen op de acties van de Duitse bezetter.

1.1 De Militärverwaltung

Op 10 mei 1940 viel Duitsland België binnen; op 28 mei 1940 volgde de officiële capitulatie door koning Leopold II. Diens ministers waren echter al eerder, zes dagen na de Duitse inval, uit Brussel vertrokken. Hiermee vielen de belangrijkste bestuurlijke bevoegdheden bij de secretarissen-generaal, die op basis van een wet uit 1935 – voortkomend uit de ervaringen tijdens de Eerste Wereldoorlog – verplicht waren om hun ambtelijke verplichtingen te blijven vervullen in het geval van oorlog of bezetting door een buitenlandse mogendheid; samenwerking met deze bezetter werd hiermee geïmpliceerd.¹⁷ Deze ‘politiek van het minste kwaad’ steunde op het idee dat de Belgische belangen en die van het Duitse Militaire Bestuur, ook wel de ‘Militärverwaltung’ genoemd, grotendeels overlaptten.¹⁸ Beiden wensten een hernieuwde stabiliteit van het politiek en economisch bestuur van België, in die mate zelfs dat de toekomstige Duitse verordeningen zouden fungeren als een ‘algemene kaderwetgeving’ voor besluiten die uitgevaardigd door de secretarissen-generaal, mits deze niet in strijd waren met internationaal oorlogsrecht, zoals dat in 1907 was bepaald met de Conventie van Den Haag.¹⁹ De ideologische verwantschap die verschillende Belgische functionarissen voelden met het nazisme, moet echter ook in rekening worden genomen.²⁰ In de monografie *België in de Tweede Wereldoorlog. Deel 3, De Nieuwe*

---

¹⁷ Nico Wouters, ‘De politiek van het minste kwaad’, in: Rudi Van Doorslaer ed., *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolging in België tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Belgische Senaat (Brussel 2007) 230-238, aldaar 230-231.

¹⁸ Ibidem, 233.

¹⁹ Ibidem, 232-233.

²⁰ Ibidem, 234.

Orde uit 1982, geschreven door Maurice De Wilde, wordt zelfs gesteld dat de nazistische samenzweringstheorie die uitging van een geheim complot onder de joden, de bolsjewieken en de vrijmetselaars ter verwoesting van de ‘Westerse christelijke beschaving’ ook in de Belgische conservatieve elite aanhang had.²¹

1.2 De kunstroof in de context van raciale vervolging

De ‘wondere zomer van 1940’, was, zoals de naam reeds doet vermoeden, echter reeds snel voorbij: de Belgische bestuurlijke autonomie kwam in het gedrang door toenemende Duitse inmenging in de nationale ordehandhaving en rechtspraak, en de Duitse bezetting ging steeds verder in zijn ‘economische roofovername’, zoals Nico Wouters het Duitse beleid omschrijft in zijn bijdrage ‘De politiek van het minste kwaad’ in *Gewillig België*.²² Het toenemende ongenoegen onder de secretarissen-generaal over deze Duitse bemoeienis was ook van toepassing op de eerste anti-Joodse verordeningen die in deze periode uitgevaardigd werden; echter slechts in beperkte mate. De discriminerende maatregelen die deze verordeningen inhielden vonden volgens de overheidsfunctionarissen geen basis in de Belgische wet, maar werden uiteindelijk toch als specifiek Duitse decreten van kracht.²³ Uiteindelijk werden er tijdens de bezetting, meer bepaald tussen 23 oktober 1940 en 21 september 1942, in totaal 18 verschillende Duitse anti-Joodse verordeningen uitgegeven.²⁴ Voor de uitvoering van deze maatregelen had de Militärverwaltung met name de Belgische ordehandhaving ‘broodnodig’, aldus Nico Wouters in zijn artikel ‘De Jacht op de Joden 1942-1944’ in *Gewillig België*.²⁵ Hij benadrukt de armslag die de Belgische overheid hierdoor had ten opzichte van de Duitse bezetter, en is derhalve kritisch over de ‘Belgische onverschilligheid’ wat betreft de Duitse behandeling van de Joden: ‘De Belgische overheden hebben betreffende de Jodenvervolging nooit significante pogingen ondernomen om hun onderhandelingsruimte

---

²¹ Maurice De Wilde, *België in de Tweede Wereldoorlog. Deel 3, De Nieuwe Orde* (Antwerpen 1982), 31.

²² Wouters, ‘De politiek van het minste kwaad’, 234-337.

²³ *Eindverslag Studiecommissie*, 39.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Nico Wouters, ‘De Jacht op de Joden 1942-1944’, in: Rudi Van Doorstaer ed., *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolging in België tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Belgische Senaat (Brussel 2007) 517-613, aldaar 611.

ook te gebruiken ten gunste van de Joodse gemeenschap'.²⁶ Daarnaast spreekt hij van een 'fundamenteel nationaal kader' waarbinnen de Belgische overheid deze kwestie bekeek: deze was tevreden met de niettemin valse belofte van de Duitse bezetter dat de Joden met de Belgische nationaliteit deze maatregelen niet zouden moeten ondergaan.²⁷ De Belgische belangen en de Belgische burgers stonden in deze crisisperiode steeds voorop.

Wanneer men kijkt vanuit het standpunt van de Duitse bezetter, kan de Jodenvervolgning in België, en de spoliatie van joodse goederen die er deel van uitmaakte, volgens het *Eindverslag* van de Studiecommissie joodse goederen vanuit twee verschillende perspectieven bekeken worden; enerzijds was er het economische aspect: in lijn met de genoemde Duitse economische roofovernamepolitiek dienden de opbrengsten die voortkwamen uit de anti-Joodse verordeningen, bij te dragen aan de Duitse oorlogseconomie.²⁸ Anderzijds was er de politiek-ideologische factor: de politieke en rassenideologie die de nazi's aanhingen impliceerde een diepe afkeer, zo niet een haat voor verschillende bevolkingsgroepen, die zich ook in het door hen bezette België bevonden, en waarvan de joden de belangrijkste groep vormden. De registratie van de joodse gemeenschap en het confisqueren van hun goederen aan de hand van de verschillende verordeningen dienden hun 'stapsgewijze identificatie en isolatie' mogelijk te maken.²⁹ Met name de maatregelen die de spoliatie van joods bezit tot doel hadden, zijn in de context van dit onderzoek interessant. Het is daarbij belangrijk te beseffen dat kunstvoorwerpen zoals schilderijen, wandtapijten, gravures, vazen, antieke meubelen, enz. slechts enkele van de vele soorten bezittingen zijn die de joodse bevolking zijn ontnomen.

De joodse bevolking in België was in het Interbellum opmerkelijk in aantal toegenomen: terwijl deze kort vóór de Eerste Wereldoorlog ongeveer 11.000 personen telde, wordt haar aantal aan de vooravond van de Duitse inval in 1940 op 70.000

---

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem.

²⁸ *Eindverslag Studiecommissie*, 38.

²⁹ Ibidem.

geschat.³⁰ Het aanzwellende antisemitisme in Europa is de belangrijkste verklaring voor deze opvallende toename; niet alle joden die de toenemende agressie in Oost-Europese landen zoals Polen in de jaren twintig, en vervolgens in Duitsland en Oostenrijk in de jaren dertig, trachtten te ontvluchten, slaagden erin om populaire migratiebestemmingen zoals de Verenigde Staten, Canada en Australië te bereiken, en besloten zich in een doorgangslaan als België te vestigen, en dan met name in de grootsteden Antwerpen en Brussel.³¹ Hun integratie in de Belgische samenleving was echter niet vanzelfsprekend, mede doordat het antisemitisme ook in België voet aan de grond begon te krijgen. Vooral in Antwerpen leefden de joden in eigen wijken, spraken ze hun eigen taal, en beoefenden ze hun eigen godsdienst.³² Deze beperkte ‘versmelting’ met de maatschappij kan het best worden geïllustreerd aan de hand van het feit dat aan het eind van de jaren dertig slechts ongeveer 10 procent van de in België verblijvende joden weldegelijk de Belgische nationaliteit bezat.³³ In de ogen van de Belgische wet waren de overgrote meerderheid van hen dus ‘vreemdelingen’.

1.2.1 De anti-Joodse verordeningen

Op 28 oktober 1940 vaardigde het Militair Bestuur de eerste twee anti-Joodse verordeningen uit, die meteen grondig ingrepen in het dagelijks leven van de joodse bevolking in België. Ten eerste moesten alle joden ouder dan vijftien jaar zichzelf laten inschrijven bij de gemeente waarin ze op dat moment verbleven; uiteindelijk kregen 55.671 personen dit ‘jodenstatuut’, van wie slechts 6,6% de Belgische nationaliteit bezat.³⁴ Zeven maanden later, op 31 mei 1941, werden de bestaande verordeningen ‘gewijzigd en uitgebreid’.³⁵ Voor de gehele joodse bevolking gold vanaf toen een verplichte afgifte van hun waardepapieren, en een centralisatie van hun rekeningen bij de

---

³⁰ Frank Seberechts, ‘De joden in België in het Interbellum’ in: Rudi Van Doorslaer ed., *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolgning in België tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Belgische Senaat (Brussel 2007) 44-52, aldaar 45.

³¹ Ibidem.

³² Ibidem, 45-46.

³³ Ibidem, 46 en 48.

³⁴ *Eindverslag Studiecommissie*, 35.

³⁵ Ibidem, 39.

Société française de Banque et de Dépôts, een Belgische bank onder Duits beheer, waar later ook de verkoopopbrengsten van joodse bezittingen werden gedeponneerd.³⁶

In het begin van 1942 begon de Duitse bezetter met zijn *Möbelaktion*, de massale inbeslagname van meubelen en huisraad die voorheen aan ondergedoken, gevluchte of reeds gedeporteerde joden hadden toebehoord.³⁷ Deze meubelen werden dan aan Duitse gezinnen gegeven wiens huizen waren beschadigd door geallieerde bombardementen. In deze joodse huizen bevonden zich ook antieke meubelen en andere kunstvoorwerpen, zoals tapijten, beeldhouwwerken, schilderijen, enz. In de zomer van 1942 verscheen al even drastische verordening, ‘waarbij het vermogen van joden ten gunste van het Duitse Rijk vervallen verklaard’ werd.³⁸ Deze twee laatste decreten kunnen wat betreft de spoliatie van joods bezit, waaronder kunstvoorwerpen, het meest ingrijpend worden genoemd; met deze verordeningen verloren de joden de facto de controle over hun al dan niet reeds geconfisqueerde goederen en vermogens. Ze vielen tevens in dezelfde periode als waarin de vier grote razzia’s die in Antwerpen en Brussel hebben plaatsgevonden, en waarin de massadeportaties van Joden naar de concentratie- en vernietigingskampen in gang werden gezet. Volgens schattingen die de Militärverwaltung zelf maakte eind 1942, zouden er op tot op dat moment reeds 16.882 Joden van uit het Belgisch grondgebied gedeporteerd zijn.³⁹ Aangevuld met de ongeveer 9000 Joden die nog in 1943 en 1944 werden aangehouden en weggevoerd, waren er in België in totaal 25.257 Joodse slachtoffers van de Holocaust te betreuren.⁴⁰ Dus hoewel de joodse bevolking slechts 0,78% van de gehele Belgische bevolking uitmaakte, vormde ze uiteindelijk 59,3% van het totale aantal Belgische oorlogsslachtoffers.⁴¹

---

³⁶ Ibidem.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Seberechts, ‘De Duitse instanties en de anti-Joodse politiek’, in: Rudi Van Doorslaer ed., *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolgning in België tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Belgische Senaat (Brussel 2007) 239-252, aldaar 248-250.

³⁹ Wouters, ‘De Jacht op de Joden 1942-1944’, 542.

⁴⁰ Ibidem, 563.

⁴¹ *Eindverslag Studiecommissie*, 36.

1.3 De praktijk van de spoliatie

De Joodse bevolking was dus het voornaamste slachtoffer van de Duitse rassen- en roofpolitiek in België. Er waren echter nog andere groepen en gemeenschappen die de nazi's liever zagen verdwijnen, zoals bolsjewieken, socialisten, en vrijmetselaars. Om zicht te krijgen op de verspreiding en activiteiten van hun politieke en ideologische vijanden in de door hen bezette gebieden, en om hun maatschappelijke isolatie en economische plundering te kunnen bewerkstelligen, creëerde de Duitse bezetter verschillende 'roofinstrumenten', om het in de woorden van de Studiecommissie joodse goederen te zeggen.⁴² Wat betreft de roof van de culturele goederen van de politieke en ideologische tegenstanders van het nationaal-socialisme in België, zijn er verschillende Duitse diensten en organisaties die vermeld dienen te worden. Daarnaast waren er ook verschillende soorten 'roof' te onderscheiden.

1.3.1 *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg*

De *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg* (ERR) onder leiding van nazikopstuk Alfred Rosenberg, en bestaande uit allerhande Duitse experts en academici, kan in de context van de kunstroof in België tijdens de Tweede Wereldoorlog de belangrijkste organisatie worden genoemd. Reeds in 1934 had Rosenberg de taak gekregen om de Duitse samenleving onder nazibewind op cultureel vlak te hervormen, en als het ware te reinigen van alle joodse en marxistische culturele invloeden.⁴³ Dit zou hij nu ook in de door de Duitsers bezette gebieden moeten gaan doen. Wat betreft de werking van de ERR in België, vormde volgens het *Eindverslag* van de Studiecommissie joodse goederen 'de roof van bibliotheken de hoofdmoot van zijn activiteiten'.⁴⁴ In vergelijking met Frankrijk lag de focus in België 'in mindere mate' op kunstvoorwerpen.⁴⁵

Er werden echter ook aparte afdelingen opgericht, die zich specifiek met bijvoorbeeld muziek of beeldende kunsten bezig hielden.⁴⁶ Hans Ebeling kreeg de leiding van de Hauptarbeitsgruppe Belgien (HAG) van 1940 tot 1942, en werd tot kort voor het

---

⁴² Ibidem, 40.

⁴³ Martin, 'Vergeten ideologen', 263.

⁴⁴ *Eindverslag Studiecommissie*, 42.

⁴⁵ Ibidem, 155.

⁴⁶ Martin, 'Vergeten ideologen', 266.

einde van de bezetting opgevolgd door Hans Muchow. Het hoofdkwartier bevond zich aan de Kasteleinstraat 32 in Brussel. Reeds op 5 juli 1940 kreeg de ERR de opdracht om bibliotheken en archieven van kerken en overheden in bezet Frankrijk en de Benelux te inspecteren op ‘waardevolle documenten en het interessante materiaal’.⁴⁷ Enkele weken later werd deze taak echter al gewijzigd; hij moest zich vanaf dan met name gaan richten op cultuurgoederen in joods en marxistisch privébezit.⁴⁸ Er moesten bezoeken worden gebracht aan de ‘organisaties en personen die de verderfelijke liberalistisch-universalistische geest van België vertegenwoordigden en die als politieke vijanden van het Reich konden beschouwd worden’.⁴⁹

1.3.2 Dienststelle Westen & Brüsseler Treuhandgesellschaft (BTG)

Om deze taak tot een goed einde te kunnen brengen, diende de ERR nauw samen te werken met verschillende andere Duitse diensten.⁵⁰ Het lokaliseren van cultuurgoederen gebeurde door de Duitse politiediensten zoals de *Sicherheitspolizei-Sicherheitsdienst* (Sipo-SD) en de *Geheime Feldpolizei* (GFP).⁵¹ Daarnaast waren er contacten met *het Devisenschutzkommando* (DSK), dat onder meer verantwoordelijk was voor het openbreken van joodse kluizen, waarin zich naast waardepapieren en diamanten ook kunstvoorwerpen konden bevinden.⁵² Ten slotte nam de *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg* ook deel aan de eerder genoemde *Möbelaktionen* in België, die begin 1942 in gang werden gezet, en waarbij bijna 4000 joodse woningen werden geplunderd.⁵³ Aanvankelijk was de ERR zelfs als hoofdverantwoordelijke aangewezen in de uitvoering ervan; Rosenberg hevelde deze taak echter al snel over aan de *Dienststelle Westen* van het *Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete* (RMfdbO), die ook onder zijn bevoegdheid viel.⁵⁴ De ERR bleef wel gemachtigd wat de betreft de cultuurgoederen die door de *Dienststelle Westen* in de achtergelaten huizen van

---

⁴⁷ Ibidem, 264-265.

⁴⁸ Ibidem, 266.

⁴⁹ Ibidem, 267.

⁵⁰ *Eindverslag Studiecommissie*, 42.

⁵¹ Ibidem.

⁵² Seberechts, ‘De Duitse instanties en de anti-Joodse politiek’, 245.

⁵³ *Eindverslag Studiecommissie*, 155.

⁵⁴ Ibidem, 119.

gevluchte, ondergedoken of deporteerde joden werden gevonden.⁵⁵ Hierbij werd vooral gefocust op schilderijen, wandtapijten, en meubelen 'met museale waarde'.⁵⁶

De *Dienststelle Westen* kon beschikken over verschillende kunstkenner die instonden voor een nadere selectie van deze kunstvoorwerpen; objecten met een museale waarde belandden in het beheer van de ERR, terwijl voorwerpen van mindere artistieke of historische waarde werden overgeheveld aan het *Brüsseler Treuhandgesellschaft* (BTG).⁵⁷ De BTG was een beheersmaatschappij, opgericht in 1940 door de Duitse bezetter volgens de regels van de Belgische wet, die, zoals de naam reeds doet vermoeden, verantwoordelijk was voor het beheer van confisqueerde joodse goederen van allerlei aard.⁵⁸ De BTG was hiermee echter niet de eigenaar van deze goederen, en kon deze dus niet op eigen initiatief verkopen, wat echter in beperkte mate weldegelijk is gebeurd. Of deze liquidatie al dan niet ook op de geconfisqueerde kunstvoorwerpen onder hun toezicht van toepassing was, en zo ja, in welke mate, is echter moeilijk in te schatten.

1.3.3 Collaboratie en dwangverkopen

Een ander aspect waar rekening mee moet worden gehouden in een beschrijving van de kunstroof tijdens de Tweede Wereldoorlog in België, is de activiteit die plaatsvond op de Belgische kunstmarkt. De kunsthandel in de door Duitsland bezette West-Europese landen had niet meteen te lijden onder de verschrikkingen van de oorlog, ook die van België niet, ondanks de beperktere schaal ervan in vergelijking met die in Nederland en Frankrijk.⁵⁹ Veel Duitsers, waaronder nazikopstukken zoals Hitler en Goering, en zelfs Duitse kunstmusea, gingen in België op zoek naar nieuwe kunstwerken voor hun verzamelingen, waarbij hun voorkeur vooral uitging naar werken van de Vlaamse Primitieven en van 17e-eeuwse Hollandse en Vlaamse meesters.⁶⁰ De door hen aangestelde kunstexperts die verantwoordelijk waren voor de uitbreiding van hun

---

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Ibidem, 137.

⁵⁷ Ibidem, 123.

⁵⁸ Seberechts, 'De Duitse instanties en de anti-Joodse politiek', 240-241.

⁵⁹ Ibidem, 132.

⁶⁰ Geert Sels, 'Kunst voor Das Reich', 13.

collecties, konden rekenen op een samenwerking met vooral in Brussel gevestigde kunsthandelaars en antiquairs die op hun beurt trachtten een graantje mee te pikken.⁶¹ Anderzijds moet de mogelijkheid van dwangverkoop, vaak onder de marktprijs, steeds in het achterhoofd gehouden worden; dit is iets wat Geert Sels ook doet in zijn onderzoek naar de herkomst van schilderijen die via Belgische kunsthandelaars of -verzamelaars – zij het als directe verkopers of als tussenpersonen – tijdens de Tweede Wereldoorlog in Duitse handen gevallen zijn.⁶² De druk die op verkopers uitgeoefend kon worden door de Duitse kopers en/of hun tussenpersonen, mag niet onderschat worden. Zeker op diegenen van joodse afkomst.

In België waren er in verhouding minder joodse kunsthandelaars en antiquairs actief dan in Frankrijk en Nederland, maar ze werden echter evenzeer het doelwit van de anti-Joodse verordeningen als de andere joodse bedrijven.⁶³ Dit betekende de confiscatie van hun handelswaar en het onder Duits beheer plaatsen van hun onderneming.⁶⁴ Hun inboedel en goederen konden dan worden overgenomen door andere Belgische kunsthandelaars.⁶⁵ Joodse antiquairs en kunsthandelaars als Samuel Hartveld, Samuel de Maan, Jacqueline Pollak, de broers David en Jacob Reder, Frederic Stern, en Léon Seyffers hebben een dergelijk lot moeten ondergaan.⁶⁶

Een andere persoon die uitermate actief was in de kunsthandel van het door Duitsland bezet Europa, was Kajetan Mühlmann. In tegenstelling tot Nederland, waar hij reeds in 1940 in Den Haag de *Dienststelle Mühlmann* oprichtte, had hij in België geen hoofdkwartier van waaruit hij ‘kunstvoorwerpen uit vijandig vermogen’ diende op te sporen.⁶⁷ Een taak vergelijkbaar met die van de Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg in België. Dankzij voldoende connecties echter, waaronder antiquairs zoals Maurice Lagrand, was hij in staat om in België privéverzamelaars te lokaliseren en werken uit hun collecties te kopen, die hij dan op zijn beurt via veilinghuizen overal in Europa

---

⁶¹ Ibidem, 15-40.

⁶² Ibidem.

⁶³ *Eindverslag Studiecommissie*, 133.

⁶⁴ Sels, ‘Kunst voor Das Reich’ 15.

⁶⁵ Geert Sels, *Kunst voor das Reich. Op zoek naar naziroofkunst uit België* (Tielt 2022), 8.

⁶⁶ *Eindverslag Studiecommissie*, 133.

⁶⁷ Sels, *Kunst voor das Reich*, 53.

doorverkocht.⁶⁸ In België was met name het Paleis voor Schone Kunsten, in de woorden van Sels, ‘dé draaischijf op de Belgische kunstmarkt’, waar het aantal met het verloop van de oorlogsjaren bleef toenemen, met een hoogtepunt in 1943.⁶⁹ Sels vat de activiteiten van de Duitse bezetter op de Europese kunstmarkt op deze manier samen: ‘het koopcircuit van de nazi’s [was] een fijnmazig net [...] dat zich in de beslotenheid van de kunstwereld afspeelde. Geen wonder dat buitenstaanders geen weet van de stroom kunst die naar het Derde Rijk verhuisde’.⁷⁰

1.4 De tentakels van de kunstrooforganisatie

Na de confiscaties en (dwang)verkopen moesten al deze kunstwerken ergens naartoe worden vervoerd en vervolgens opgeslagen. De geroofde boeken, archiefstukken en kunstwerken kregen verschillende bestemmingen afhankelijk van de aan hen toegeschreven artistieke en historische waarde. De kunstvoorwerpen die in de handen van de Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg terecht waren gekomen moesten een belangrijke functie gaan vervullen in het Derde Rijk, meer bepaald in twee toekomstige instellingen. De joodse en marxistische boeken en archiefmateriaal zouden worden bestudeerd in de *Hohe Schule* van Alfred Rosenberg, een nationaal-socialistische universiteit en onderzoekscentrum, terwijl de meest waardevolle kunstvoorwerpen een plaats zouden krijgen in het Hitlermuseum in Linz.⁷¹ De nazi’s zagen zichzelf, in de woorden van Geert Sels in zijn artikel ‘Kunst voor Das Reich. Het wedervaren van schilderijen in onze musea’, als ‘culturele leiders’.⁷² De Hohe Schule en het Führermuseum zouden deze leiderspositie moeten belichamen en bevestigen. De cultuurgoederen waarvan de artistieke of museale waarde lager werd ingeschat, en die in de handen van de BTG waren terechtgekomen, moesten op hun beurt ‘door het Reich te gelde worden gemaakt door toedoen van de *Brüsseler Treuhandgesellschaft* Cantersteen 47 te Brussel’.⁷³ Daarnaast waren er de vele aankopen die niet alleen door

---

⁶⁸ Sels, ‘Kunst voor das Reich’, 9-10.

⁶⁹ Ibidem, 13-14.

⁷⁰ Ibidem, 14.

⁷¹ *Eindverslag Studiecommissie*, 132 en 135.

⁷² Geert Sels, ‘Kunst voor Das Reich’, 2.

⁷³ *Eindverslag Studiecommissie*, 123.

nazi's, maar ook door Duitse burgers en Duitse culturele instellingen waren gedaan op de Belgische kunstmarkt.

Al deze kunst moest tijdens de gevaarlijke oorlogsjaren ergens veilig opgeslagen kunnen worden. Aanvankelijk werden de culturele goederen in verschillende depots in Brussel en Antwerpen gedeponneerd, waar ze werden gesorteerd, verpakt en voorzien van de initialen van hun eigenaar of een nummering.⁷⁴ Veel kunstwerken die door de ERR waren geconfisqueerd zou hier tot aan de Bevrijding blijven.⁷⁵ Anderen zijn weldegelijk uit België weggevoerd. Het aantal depots die voor deze kunstroof doorheen Europa werden ingericht, wordt op ongeveer 1400 geschat.⁷⁶ Wat betreft de kunstwerken geconfisqueerd door de ERR noemt Geert Sels het museum *Jeu de Paume* in Parijs het 'centraal inzamelpunt voor kunst uit Frankrijk en België' tijdens de Tweede Wereldoorlog.⁷⁷ Hier werden de kunstobjecten verder gesorteerd, beschreven, gefotografeerd en eventueel gerestaureerd voor ze naar Duitsland of Oostenrijk werden getransporteerd.⁷⁸ Daarnaast wijst Sels op de invoer van kunstwerken richting Nederland die door de activiteiten Mühlmann en de tussenpersonen van Goering werden teweeggebracht.⁷⁹ De omwegen die vele uit België afkomstige kunstwerken gemaakt hebben – met name schilderijen – in hun reis naar Duitsland of Oostenrijk, is volgens hem 'een situatie die België uniek maakt in de bezette gebieden'. Hij benadrukt: 'dat zou grote gevolgen hebben voor de kunstteruggave na de oorlog'.⁸⁰ De meeste boeken, archieven en antieke meubels werden wel rechtstreeks naar Duitsland of Oostenrijk gevoerd.⁸¹ De belangrijkste opslagplaatsen in Duitsland bevonden zich bij Hitlers villa in Berchtesgaden, in Goerings landhuis 'Carinhall' bij Berlijn en Schloss Neuschwanstein in Beieren. In Oostenrijk bevonden zich ook grote depots in Schloss Kogl, de zoutmijnen van Alt-Aussee, en het veilinghuis Dorotheum in Wenen.

---

⁷⁴ Ibidem, 138-139.

⁷⁵ Ibidem, 139.

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ Sels, 'Kunst voor Das Reich', 17.

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ Sels, *Kunst voor Das Reich*, 55.

⁸⁰ Ibidem.

⁸¹ Ibidem.

1.5 De kunstroof in getallen

Het precieze aantal kunstvoorwerpen in België dat uiteindelijk uit particulier en publiek bezit tijdens de Duitse bezetting is weggehaald, is, in de woorden van de Studiecommissie joodse goederen, ‘moeilijk te meten’ door het gebrek aan duidelijke en betrouwbare bronnen en de veelheid aan Duitse diensten die bij de kunstroof betrokken waren.⁸² Wel kan gesteld worden dat ongeveer 90% van de totale hoeveelheid geroofde kunstgoederen in België afkomstig was uit particuliere collecties.⁸³

Om te beginnen is de belangrijkste activiteit van de Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg in België – de roof van bibliotheken – lang onderbelicht gebleven. In het *Eindverslag* van de Studiecommissie wordt gesproken van een ‘vermoedelijk totaal van 120.000 gespolieerde publicaties’, afkomstig uit 150 bibliotheken, gebaseerd op de archieven de ERR.⁸⁴ Van deze 150 bibliotheken waren er 100 in joods bezit, waarvan 56.250 boeken in beslag werden genomen.⁸⁵ In een nieuwe studie uit 2021 door Michel Vermote en Patricia Kennedy Grimsted, getiteld *Documenting Nazi Library Plunder in Occupied Belgium and Limited Postwar Retrieval*, worden andere cijfers naar voren gebracht.⁸⁶ Vermote en Grimsted konden 136 geroofde bibliotheken effectief identificeren, waarvan 113 verzamelingen van particulieren en 32 verzamelingen van organisaties. Ze schatten het aantal geroofde boeken echter veel hoger dan de Studiecommissie joodse goederen: tijdens de Duitse bezetting zouden er volgens hen bijna 250.000 publicaties uit België zijn getransporteerd, verdeeld over circa 1.230 kisten.⁸⁷

Wat betreft de roof van kunstvoorwerpen zoals schilderijen, beeldhouwwerken, gravures, (wand)tapijten, vazen en antieke meubelen door de ERR, heeft de Studiecommissie joodse goederen zich logischerwijs met name gefocust op objecten afkomstig uit joodse collecties. Deze vormden ook het overgrote deel van de ERR-

---

⁸² *Eindverslag Studiecommissie*, 146.

⁸³ *De restitutie van culturele goederen. Welke rol voor België*, Belgische Senaat (Brussel 2003) 40.

⁸⁴ *Eindverslag Studiecommissie*, 142.

⁸⁵ *Ibidem*.

⁸⁶ Michel Vermote en Patricia Kennedy Grimsted, *Documenting Nazi Library Plunder in Occupied Belgium and Limited Postwar Retrieval*, Conference on Jewish Material Claims Against Germany en World Jewish Restitution Organization (2021).

⁸⁷ *Ibidem*, 60-64.

confiscaties: tussen 1940 en 1943 was 96% van de inbeslaggenomen goederen, of in andere woorden, 12 van de in totaal 14 gespolieerde verzamelingen, van joodse afkomst.⁸⁸ Op basis van de ‘fragmentaire rapporten van de ERR’ komt de Studiecommissie uit op 885 kunstvoorwerpen (waarvan ongeveer twee derde schilderijen) die tijdens de oorlog uit joodse verzamelingen in België zijn weggehaald.⁸⁹ De kunstobjecten die via de Belgische kunsthandel naar het buitenland zijn weggevoerd, zijn nog moeilijker in kaart te brengen; Sels spreekt zelfs van ‘een gruwelijke lacune’.⁹⁰ De archieven van de veilingverkopen van het Paleis voor Schone Kunsten, dat zoals eerder vermeld een centrale rol speelde in de Belgische kunstmarkt tijdens de Duitse bezetting, zijn immers ‘onvindbaar’.⁹¹

Ondanks de oorlogschao, groeide er onder de toenmalige Belgische overheidsfunctionarissen een besef van de ernst van de (kunst)roof die zich op het Belgisch grondgebied aan het afspelen was. Dit inzicht werd gedeeld door de andere geallieerden landen die net als België slachtoffer geworden waren van dergelijke spoliaties. Op 5 januari 1943 werd de *Allied Declaration against Dispossession Committed in Territories under Enemy Occupation or Control* uitgevaardigd, ‘waarin gestipuleerd werd dat elke transactie in de bezette gebieden tijdens de Tweede Wereldoorlog nietig was en de identificeerbare geroofde goederen moest gerestitueerd worden’.⁹² Uiteindelijk ondertekenden 17 landen deze *Declaration*, waaronder ook België.⁹³ De Belgische overheid kon dus al reeds bij de Bevrijding over een belangrijk instrument beschikken bij de recuperatie en restitutie van uit België verdwenen kunstvoorwerpen.

Tijdens de Duitse bezetting van België werden kunstvoorwerpen van allerhande aard geroofd niet alleen als onderdeel van de Duitse roofbouwpolitiek, het onteigenen van cultuurgooderen maakte ook deel uit van de vervolging die de nazi’s tegen hun ideologische vijanden organiseerden. De kunstroof werd mede mogelijk gemaakt door de

---

⁸⁸ *Eindverslag Studiecommissie*, 140.

⁸⁹ *Ibidem*, 140-141.

⁹⁰ Sels, ‘Kunst voor Das Reich’, 17.

⁹¹ *Ibidem*.

⁹² *Eindverslag Studiecommissie*, 237-238.

⁹³ Sels, *Kunst voor Das Reich*, 291.

lakse houding die de Belgische overheidsambtenaren aannamen ten opzichte van de acties van de Duitse bezetter. Waar de Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg de belangrijkste nazistische instelling was die de kunstroof in België op ideologisch vlak moest zien te volbrengen, werd door particulieren van zowel Belgische als Duitse nationaliteit uitgebreid gebruikt gemaakt van de mogelijkheden die de Belgische kunstmarkt en kunsthandel in deze periode bood.

2. De doelstellingen en principes van de DER en haar culturele cel in de context van de Wederopbouwperiode

De Dienst voor Economische Recuperatie werd officieel opgericht in 1944, kort na de Bevrijding van België. Ze kreeg hierbij specifieke taken toegeschreven, die doorheen de periode van de wederopbouw mee evolueerden met de veranderende noden van niet alleen de Belgische samenleving, maar ook van de internationale gemeenschap. De afdeling van de DER voor kunstrecuperatie en -restitutie was eveneens aan deze tendensen onderhevig, en functioneerde eveneens in dit veranderende nationale en internationale kader. De doelstellingen en de onderliggende principes van de DER zullen in dit hoofdstuk dan ook worden onderzocht in deze historische context. Daarnaast is het belangrijk – ter vermijding van eventuele anachronismen – in deze analyse ook onze huidige visie op de restitutie van roofkunst te overwegen.

2.1 Een 20e-eeuwse economische crisispolitiek

Voordat de Dienst voor Economische Recuperatie in 1944 werd opgericht, had er reeds een Belgische overheidsinstelling bestaan die een gelijkaardige naam droeg en die net als de DER de ondersteuning van de Belgische economie in crisistijden als functie had: de Dienst voor Economisch Herstel. De oprichting van deze dienst werd in het Belgisch Staatsblad van 21 april 1935 verkondigd, en diende ‘de handels-, industriele- en landbouwbedrijvigheid van het land op te beuren, te versterken en te verbeteren en bovenal aan de arbeiders het middel te verschaffen hun brood te verdienen’.⁹⁴ Met name de wereldwijde economische crisis, die in 1929 was uitgebroken, en die bleef doorwerken doorheen de jaren 30, lag aan de basis van dit overheidsbesluit.⁹⁵ Twee jaar later was in het Belgisch Staatsblad van 30 oktober 1937 een nogal profetische tekst te lezen: ‘Een tijdperk van nagenoeg twee jaar en half bedrijvigheid van den Dienst voor Economisch Herstel heeft de gegrondheid der denkbeelden, waarvan deszelfs oprichting is uitgegaan, onbetwistbaar doen uitschijnen. [...] Deze bedrijvigheid is er in de eerste

---

⁹⁴ Belgisch Staatsblad 21 april 1935, *Instelling van een Dienst voor Economisch Herstel*, 1935, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 2.

⁹⁵ Belgisch Staatsblad 21 april 1935, *Koninklijk besluit betreffende het statuut van de Dienst voor Economisch Herstel*, 1937, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 2.

plaats op gericht 's lands industriële en economische structuur te verbeteren om de gevolgen van mogelijke latere inzinkingen in de wereldeconomie te verzachten'.⁹⁶

Deze inzinking kwam er, maar was van een andere aard en omvang dan de vorige. Reeds enkele weken na de Duitse inval in België op 10 mei 1940 werd de Dienst voor Economisch Herstel vervangen door de Dienst voor Identificering en Vereffening van Belgische Goederen. De Belgische overheidsfunctionarissen hadden blijkbaar toen al een besef van de negatieve effecten die een Duitse bezetting kon hebben op de Belgische economie. De bedoeling was om de schade die door de Duitse bezetter aan de Belgische economie en de nationale gemeenschap zou worden aangericht, zoveel mogelijk te beperken.⁹⁷ Met de oprichting van de Dienst voor Economische Recuperatie vlak na de Bevrijding trok de Belgische overheid deze lijn in haar economische crisispolitiek door. Op 22 november 1944 verscheen de 'Besluitwet houdende oprichting van den Dienst voor Economische Recuperatie (D.E.R.)' in het Belgisch Staatsblad, die onder de bevoegdheid van het Ministerie van Financiën en het Ministerie van Economische Zaken zou vallen.⁹⁸ Na vier jaar oorlog en Duitse roofpolitiek was het, 'met het oog op de bescherming van de economische en financieele belangen van het land, noodzakelijk en dringend vereischt, een dienst op te richten, die tot opdracht heeft het opzoeken, identificeren, bewaren en, eventueel, het beschikken over achtergelaten roerende goederen en koopwaren, en waaraan 's Lands economie hoogst dringend behoefte heeft', en die 'een belang van economischen aard opleveren'.⁹⁹

Deze omvattende opdracht werd uiteindelijk in 1967 als afgerond beschouwd; in dit jaar werd de Dienst voor Economische Recuperatie afgeschaft, en vervangen door de Belgische Dienst voor Bedrijfsleven en Landbouw, die tot 1993 zou blijven bestaan.¹⁰⁰ Ook in de besluitwet voor de oprichting van deze laatste dienst werd er verwezen naar

---

⁹⁶ Ibidem.

⁹⁷ Belgisch Staatsblad 22 november 1944, *Besluitwet houdende oprichting van den Dienst voor Economische Recuperatie (D.E.R.)*, 1944, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 2.

⁹⁸ Ibidem.

⁹⁹ Ibidem.

¹⁰⁰ Belgisch Staatsblad 14 november 1967, Koninklijk besluit nr. 82 houdende oprichtingen van de 'Belgische Dienst voor bedrijfsleven en landbouw' en afschaffing van de Handelsdienst voor ravitallering en de Dienst voor economische recuperatie, 1967, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 4.

de economische functie die ze zou moeten vervullen in ‘tijden van spanning of van een internationale crisis’: ze zou ‘de verrichtingen moeten kunnen verwezenlijken, welke door de Regering noodzakelijk worden geacht voor ’s lands bevoorrading’.¹⁰¹ De Dienst voor Economische Recuperatie en de basisfunctie die ze toegeschreven kreeg, namelijk het bijdragen aan de stabiliteit van de Belgische economie in tijden van politieke en economische crisis, was dus geen unicum in de Belgische economische politiek van de twintigste eeuw. In zestig jaar tijd kende de dienst twee voorgangers en één opvolger. Het is in deze bredere politieke en economische context, dit nationale kader, dat het ontstaan, de doelstellingen, en de werkzaamheid van de Dienst voor Economische Recuperatie moet worden bekeken.

2.1.1 De Besluitwet van 22 november 1944

De bevoegdheden die de Dienst voor Economische Recuperatie toegewezen kreeg in de uitvoering van zijn doelstellingen, werden vastgelegd in de eerder genoemde Besluitwet van 22 november 1944.¹⁰² De dienst kreeg de toestemming om niet alleen in België, maar ook in het buitenland te opereren; om ‘de waren en roerende goederen op te sporen, die wegens een oorzaak te wijten aan den staat van oorlog waarin Europa zich sedert 1 September 1939 bevindt, werden achtergelaten, geheel of gedeeltelijk vernield, verloren, op eenige manier van hun oorspronkelijke bestemming afgeleid of als dusdanig worden beschouwd’.¹⁰³ Eens deze goederen waren gelokaliseerd, stond de DER in voor het voorlopige beheer ervan, en kon hij tevens de opbrengsten van de eventuele verkoop van deze goederen in ontvangst nemen.¹⁰⁴ De taken van de dienst werden reeds enkele maanden later aangevuld in het *Besluit houdende verruiming van den werkkring van den Dienst voor Economische Recuperatie* van 18 januari 1945; vanaf dan werd de hij ook

---

¹⁰¹ Ibidem.

¹⁰² Belgisch Staatsblad 22 november 1944, *Besluitwet houdende oprichting van den Dienst voor Economische Recuperatie (D.E.R.)*, 1944, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 2.

¹⁰³ Ibidem.

¹⁰⁴ Ibidem.

verantwoordelijk voor het inventariseren en het beheren van het op Belgisch grondgebied achtergelaten oorlogsmateriaal.¹⁰⁵

Daarnaast werd het uitreiken naar belanghebbende personen en instanties van begin af aan als een belangrijke activiteit van de dienst beschouwd. Enerzijds diende de DER de oorspronkelijke eigenaars van geroofde goederen op te sporen en hen ondersteuning te bieden in hun rechtsherstel.¹⁰⁶ Anderzijds werden goede contacten met 'vreemde overheden' aangeraden 'met het oog op het sluiten van accoorden betreffende [...] bedoelde koopwaren of roerende goederen'.¹⁰⁷ Om zo snel mogelijk zicht te krijgen op de geleden schade, werden er identificatieformulieren opgesteld, die 'zoo volledig mogelijk' moesten worden ingevuld en vervolgens worden ingediend 'binnen de zestig dagen'.¹⁰⁸ Aanvankelijk werd er dus – zeker gezien de naoorlogse chaos en vernieling – een erg korte termijn opgelegd aan de personen, bedrijven en instellingen die een claim wilden indienen. Als men echter de ingevulde identificatieformulieren voor onteigende cultuurgoederen erbij neemt, is vast te stellen dat deze dateren uit de periode 1945-1948; er is dus schijnbaar al snel afgeweken van deze erg strakke tijdslijm. ¹⁰⁹ Ook bleef de omschrijving van het soort goederen waarover de dienst deze bevoegdheden kreeg, erg vaag; met name welke goederen beschouwd werden als zijnde van economisch belang. In de werkingsverslagen van de Dienst voor Economische Recuperatie wordt echter wel beschreven welke soorten goederen de DER diende te recupereren. Uit het tienjaarlijks werkingsverslag voor de periode 1950-1959 blijkt hoe verscheiden en omvangrijk de activiteiten van de dienst waren: 'Inderdaad dienden niet alleen de goederen teruggevonden, waaraan einde 1944 ingevolge de oorlogsgebeurtenissen een andere bestemming was gegeven of die dan waren vernield, maar tevens diende de enorme massa grondstoffen, producten, machines, effecten en

---

¹⁰⁵ Belgisch Staatsblad 18 januari 1945, *Besluit houdende verruiming van den werkkring van den Dienst voor Economische Recuperatie*, 1945, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 2.

¹⁰⁶ Belgisch Staatsblad 22 november 1944, *Besluitwet houdende oprichting van den Dienst voor Economische Recuperatie (D.E.R.)*, 1944, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 2.

¹⁰⁷ Ibidem.

¹⁰⁸ Ibidem.

¹⁰⁹ *Interne aangifteformulieren van de DER betreffende geroofde kunstgoederen*, 1945-1948, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 410-412.

valuta, kunstwerken, en dergelijke meer naar België teruggevoerd, die door de Duitsers waren geroofd en door hen naar huis of naar door hen bezette gebieden waren meegevoerd'.¹¹⁰ Kunstvoorwerpen waren dus slechts één van de vele soorten goederen waarop de DER zich diende te focussen; ze moesten als het ware concurreren met industrieel materiaal, nijverheidsproducten, treinwagons, binnenvaartschepen, diamanten, steenkool, kortom, goederen die als van belang werden beschouwd voor de heropbouw van de Belgische economie.

2.1.2 De Besluitwet van 22 december 1946

Iets meer dan twee jaar na de oprichting van de Dienst voor Economische Recuperatie verscheen in het Belgisch Staatsblad de *Besluitwet van 16 december 1946 tot wijziging en aanvulling van de besluitwet van 16 november 1944, houdende oprichting van den Dienst voor Economische Recuperatie (D.E.R.)*.¹¹¹ Hiermee werden de functies van de DER voor een tweede maal aangepast, en zijn bevoegdheden uitgebreid. Ten eerste werd de dienst aangewezen als de verantwoordelijke voor het regelen, het ontvangen, en het in bewaring houden van herstelbetalingen die aan België zouden worden gegeven ter compensatie voor de geleden oorlogsschade.¹¹² Daarnaast werd de DER de overheidsdienst die verantwoordelijk was voor het sluiten van Belgische handelscontracten met Duitsland, of het nu geallieerde autoriteiten of Duitse particulieren betrof, en zowel wat betreft de invoer van goederen of koopwaren naar België, als de uitvoer ervan naar Duitsland.¹¹³ Ten derde werd vastgelegd dat de dienst zelf 'het bedrag en de invorderingswijze [kon] vaststellen der sommen die de door de natuurlijke of rechtspersonen verschuldigd zijn, welke van den tusschenkomst van den dienst genoten hebben'. Het maakt hierbij geen verschil 'of ze al dan niet aan den dienst last gegeven hebben te hunnen gunste op te treden'.¹¹⁴ Particulieren en instellingen die

---

¹¹⁰ *Tienjaartlijks werkingsverslag betreffende de activiteiten van alle geledingen van de DER, 1950-1959*, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 328.

¹¹¹ Belgisch Staatsblad 22 december 1946, *Besluitwet van 16 december 1946 tot wijziging en aanvulling van de besluitwet van 16 november 1944, houdende oprichting van den Dienst voor Economische Recuperatie (D.E.R.)*, 1946, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 2.

¹¹² Ibidem.

¹¹³ Ibidem.

¹¹⁴ Ibidem.

tijdens de oorlog beroofd waren, moesten, indien hun goederen konden worden gerecupereerd, een bepaald procent van de geschatte waarde ervan aan de Dienst voor Economische Recuperatie terugbetalen. Ongeacht de financiële moeilijkheden waarin velen ervan na afloop van de oorlog verkeerden. Ten slotte diende de dienst beschikbaar te zijn voor 'iedere andere opdracht, die hem zou toevertrouwd worden, [...] hiertoe gedekt door en in uitvoering van de hem door den Minister van Economische Zaken verstrekte onderrichtingen', wat de DER zowaar het factotum maakte voor de Belgische overheid wat betreft haar economische activiteiten in Duitsland.¹¹⁵

2.2 De nationale context van de Wederopbouwperiode

Tot zover de theorie van het ontstaan, de doelstellingen en de principes van de Dienst voor Economische Recuperatie zoals die in Besluitwetten werden vastgelegd. Het is echter belangrijk deze doelstellingen en principes – en het uiteindelijke beleid – te kaderen in de praktijk van de eerste jaren van de Belgische Wederopbouw. In deze periode bestonden bepaalde prioriteiten en probeerde men de schokkende gebeurtenissen van de voorbije jaren een plaats te geven in het collectieve bewustzijn. Zoals het tijdens de oorlog het geval was geweest, moest het nationaal en algemeen belang voorop gaan staan, om als land het oorlogstrauma te boven te kunnen komen. In zijn artikel 'De Jodenvervolging voor de Belgische rechters (1944-1951)' in *Gewillig België* beschrijft Nico Wouters hoe er in niet alleen in België, maar ook in de andere geallieerde landen, een 'dominant patriottisch paradigma' ontstond waarbinnen de Tweede Wereldoorlog zou moeten worden geïnterpreteerd.¹¹⁶ Als zodanig kregen personen die vooral om ideologische redenen offers hadden gebracht voor het vaderland in de strijd tegen de vijand, zoals verzetsmensen en politieke gevangenen, een hoofdrol aangewezen in de naoorlogse herinnering.¹¹⁷ Daarnaast werd na het verslaan van het fascisme en het nazisme een hernieuwde nadruk het gelegd op het herstel van de

---

¹¹⁵ Ibidem.

¹¹⁶ Nico Wouters, 'De Jodenvervolging voor de Belgische rechters (1944-1951)', in: Rudi Van Doorslaer ed., *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolging in België tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Belgische Senaat (Brussel 2007) 766-1009, aldaar 766.

¹¹⁷ Ibidem.

liberale democratie in Europa, dus ook in België.¹¹⁸ Hierin was geen plaats voor raciaal denken; discriminatie op basis van godsdienst of etniciteit werd uitgesloten, elke Belgische burger was gelijk voor de wet.¹¹⁹

Voor de joden in België, die het voornaamste slachtoffer waren geweest van de naziterreur en de kunstroof die hiervan deel had uitgemaakt, betekende dit alles weinig goed nieuws. Wouters omschrijft het kort en bondig: 'In de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog was de Jodenvervolgung een non-issue'.¹²⁰ Hun persecutie was gebaseerd geweest op hun etniciteit en religie, niet op hun nationaliteit of hun ideologie. Daarnaast bezat slechts een kleine minderheid van hen de Belgische nationaliteit. Ze werden na afloop van de oorlog dus niet erkend als een specifieke slachtoffergroep door de Belgische overheid. Net zoals het vóór het uitbreken van de oorlog het geval was geweest, werden ze na afloop van de oorlog als niet meer dan vreemdelingen beschouwd, personen waar overheidsdiensten zoals de Dienst voor Economische Recuperatie weinig aandacht aan moesten besteden.

2.2.1 Een gebrek aan organisatie en politieke wil

Naast het feit dat het Joodse leed schijnbaar moeilijk te erkennen was in de context van het naoorlogs politiek bestel, speelden er volgens Wouters nog twee andere politieke factoren mee die ervoor zorgden dat de joden na de oorlog uit de boot vielen als belangrijke slachtoffergroep, en als zodanig amper een plaats kregen in de nationale en collectieve herinnering aan de Tweede Wereldoorlog. Het ook na de oorlog aanwezig blijvende antisemitisme scheen af en toe door in het overheidsbeleid, met name wat betreft de invulling van het statuut van politieke gevangenen.¹²¹ Op basis van dit statuut konden personen om herstelbetalingen vragen voor geleden materiële schade tijdens de oorlog. Kunstvoorwerpen vielen sowieso buiten deze regeling, samen met juwelen, banktegoeden, en levensverzekeringen.¹²² Het is echter belangrijk bewust te zijn van de algemene houding die door Belgische overheidsfunctionarissen ten opzichte van de

---

¹¹⁸ Ibidem.

¹¹⁹ Ibidem, 766-767.

¹²⁰ Ibidem, 766.

¹²¹ Nico Wouters, 'De naoorlogse erkenning', 1059-1060.

¹²² *Eindverslag Studiecommissie*, 323.

joodse bevolking als belangrijke slachtoffergroep na afloop van de oorlog werd aangenomen. Zeker wanneer men een helder beeld wil krijgen van de naoorlogse recuperatie- en restitutiepolitiek die ook voor joods rechtsherstel diende te zorgen. Wouters spreekt van een ‘doelbewuste aanpassing’ aan de invulling van dit ‘meest prestigieuze statuut’ zodat het overgrote deel van joodse bevolking in België hier geen deel van zou kunnen uitmaken.¹²³ Met name het nationaliteitsbeginsel en het ontbreken van raciale vervolging als criterium leiden tot de nagenoeg volledige uitsluiting van de joodse bevolking uit dit statuut.¹²⁴ Ten slotte speelde volgens Wouters de term ‘verantwoordelijkheid’ een belangrijke rol in het naoorlogs rechtsherstel voor de joodse bevolking. Hij omschrijft het als volgt:

Het Belgische gerecht en de Belgische overheid oordeelden dat de Belgische overheden zelf geen juridische of andere verantwoordelijkheden droegen in de Jodenvervolging tijdens de bezetting. Dit was een essentiële politieke factor. Uit het feit dat België vond (of wilde vinden) dat het geen verantwoordelijkheid droeg voor de Jodenvervolging, volgde automatisch ook dat België niet verantwoordelijk was voor het herstellen van de schadelijke gevolgen hiervan.¹²⁵

Verder noemt Wouters nog twee oorzaken die het joods rechtsherstel na de oorlog kunnen hebben verhinderd, die meer van praktische en organisatorische aard waren, en die enerzijds de Belgische overheid en anderzijds de joodse gemeenschap in België betroffen.¹²⁶ De enorme ravage die de Jodenvervolging in de Belgische joodse gemeenschap had aangericht, was voor de Belgische overheid in de context van de naoorlogse chaos erg moeilijk te overzien. De opdracht die ze moest trachten te volbrengen wat betreft het verzamelen van voldoende en correctie informatie over wat er precies met de Joden was gebeurd, was niet te onderschatten. In het *Eindverslag* van de Studiecommissie wordt geoordeeld dat ze niet meteen in deze opzet geslaagd is: ‘In

---

¹²³ Wouters, ‘De naoorlogse erkenning’, 1059-1060.

¹²⁴ *Eindverslag Studiecommissie*, 323.

¹²⁵ Wouters, ‘De naoorlogse erkenning’, 1060.

¹²⁶ Wouters, ‘De Jodenvervolging voor de Belgische rechters’, 767.

hoofdzaak ontbrak het de politieke en administratieve verantwoordelijken aan inzicht en visie op wat de judeocide werkelijk had betekend en wat dat voor gevolgen had m.b.t. de zorg over de onbeheerde goederen'.¹²⁷ Wouters karakteriseert de herstellpolitiek die de Belgische overheid op basis van dit gebrek aan (politieke) erkenning voor het joodse leed ontwikkelde als 'delegerend': ze besteedde deze taak als het ware uit aan verschillende joodse belangenverenigingen, waarvan de Vereniging voor Hulp aan de Israëlieten Slachtoffers van de Oorlog de voornaamste was.¹²⁸

Het idee dat de joodse gemeenschap, die het tijdens de oorlog bijzonder hard te verduren had gekregen, nu zelf voor haar rechtsherstel diende te zorgen, leek moeilijk te bewerkstelligen. Niet alleen dienden joodse vluchtelingen te worden opgevangen, ook waren er ontelbare vermisten die gevonden moesten worden, en een enorme hoeveelheid materieel verlies ten gevolge van de Duitse roofpolitiek die moest worden vergoed.¹²⁹ In haar artikel 'Het leven moet doorgaan. De joden in Antwerpen na de bevrijding (1944-1945)' uit 2004 omschrijft Veerle Vanden Daelen hoe er überhaupt geen sprake was 'de' joodse gemeenschap in België; daarvoor bestonden er teveel interne tegenstellingen, die zowel religieus, cultureel als politiek van aard waren.¹³⁰ Ook Wouters vermeldt de scheidslijnen die zich na afloop van de oorlog binnen de joodse bevolking aftekenden: "Geïntegreerde' Joden (of beter: Israëlieten) zouden zich na de oorlog vooral hebben beschouwd als 'Belg' en niet als 'Jood'. De zionistische Joden wilden daarnaast het Joodse 'slachtofferschap' minimaliseren ten voordele van het beeld van het strijdbare Joodse verzet. De communistische bewegingen schreven zich dan weer in het anti-fascistische paradigma in, waarin de (niet-politieke want raciale) Jodenuitroeiing niet paste'.¹³¹

De uitdunning van de gemeenschap, en de interne strubbelingen die hierop volgden, zorgden er uiteindelijk voor dat de Belgische joodse bevolking, in de woorden van Veerle Vanden Daele, 'te zwak' stond in het harde naoorlogse klimaat, zeker

---

¹²⁷ *Eindverslag Studiecommissie*, 324.

¹²⁸ Wouters, 'De naoorlogse erkenning', 1060.

¹²⁹ *Ibidem*.

¹³⁰ Veerle Vanden Daelen, 'Het leven moet doorgaan. De joden in Antwerpen na de bevrijding (1944-1945)', *Journal of Belgian History* 13-14 (2004) 141-185, aldaar 141.

¹³¹ Wouters, 'De Jodenvervolging voor de Belgische rechters', 767.

wanneer dit gepaard ging met een gebrek aan steun en erkenning aan de kant van de Belgische overheid. Dit alles had grote gevolgen voor haar naoorlogs rechtsherstel, die overheidsinstellingen zoals de Dienst voor Economische Recuperatie en zijn culturele cel moesten bewerkstelligen.

2.3 De internationale context van de Wederopbouwperiode

De Belgische herstellpolitiek na de Tweede Wereldoorlog werd niet alleen bepaald door nationale factoren, maar functioneerde ook in een bredere internationale context. De recuperatie- en restitutiepolitiek na afloop van de oorlog werd met name bepaald door de overwinnende geallieerde mogendheden, zoals de Verenigde Staten, Groot-Brittannië, Frankrijk en Rusland, die in de tweede helft van de jaren veertig elk een deel van Duitsland en Oostenrijk bezetten. Zoals in het eerste hoofdstuk reeds werd vermeld, anticipeerden deze geallieerde staten reeds tijdens de oorlog niet alleen op een overwinning aan hun kant, maar vaardigden ze reeds in 1943 de *Allied Declaration against Dispossession Committed in Territories under Enemy Control* uit, een verklaring die ook door België ondertekend werd. Hiermee werden alle handelsovereenkomsten met de Duitse bezetter die tijdens de oorlog hadden plaatsgevonden, ongeldig verklaard. Alle goederen die op deze basis de bezette gebieden zoals België hadden verlaten en in Duitsland en Oostenrijk waren terechtgekomen, dus ook kunstvoorwerpen, moesten derhalve worden gerestitueerd.

Na de geallieerde overwinning werden deze uitgangspunten opnieuw vastgelegd tijdens van Conferentie van Parijs eind december 1945.¹³² De deur werd hierbij geopend voor de landen die onder de Duitse roofpolitiek hadden geleden om hun verdwenen goederen terug te eisen, waaronder ook kunstwerken. Het aantal kunstdepots dat de geallieerden bij de bevrijding van Duitsland en Oostenrijk hadden ontdekt – zo'n 1400 – en hun verspreiding doorheen deze gebieden, zouden echter al snel voor logistieke problemen zorgen.¹³³ Sels omschrijft de oplossing van de geallieerden als volgt: 'De geallieerden [spraken] af om per bezettingszone enkele verzamelpunten of collecting

---

¹³² Sels, *Kunst voor Das Reich*, 291.

¹³³ Ibidem, 288.

points op te zetten, waar ze de teruggevonden kunstvoorwerpen uit de regio centraliseerden. In de Amerikaanse zone waren er collecting points in München, Wiesbaden en Marburg en Offenbach, waarvan München met meer dan één miljoen objecten het grootste was. In de Franse zone was Baden-Baden het grootste, in de Britse zone was dat Schloss Dyck, het waterslot in de buurt van Düsseldorf'.¹³⁴

2.3.1 De geallieerde restitutiepolitiek voor cultuurogoederen

Tijdens de Conferentie van Parijs werd ook bepaald dat de geallieerden geen 'compensatiepolitiek' zouden voeren, dat wil zeggen dat ze geen Duitse of Oostenrijkse kunstwerken zouden opeisen *ter vervanging* van de kunstwerken die tijdens de oorlog verdwenen waren of verloren waren gegaan.¹³⁵ Sels beweert dat er in België echter een 'behoorlijke appetijt' bestond om weldegelijk een dergelijke politiek in te voeren.¹³⁶ In het *Eindverslag* van de Studiecommissie joodse goederen wordt iets gelijkaardigs gesteld: 'De Amerikanen vonden de voornaamste opslagplaatsen van cultuurogoederen in Duitsland en Oostenrijk terug en wezen elke vorm van compensatie uit het Duitse of Oostenrijkse kunstpatrimonium af. In Belgische culturele middens leefde hieromtrent een andere visie'.¹³⁷ In de eerste jaren na afloop van de oorlog werd er door de Koninklijke Academie van Archeologie van België zelfs een lijst samengesteld met allerlei soorten kunstvoorwerpen, afkomstig uit Duitsland en Oostenrijk, die aan België zouden moeten overhandigd worden als schadeloosstelling voor de schade die veroorzaakt was aan het Belgisch kunstpatrimonium.¹³⁸ De joodse slachtoffers van de kunstroof werden hierbij nergens vermeld.¹³⁹ In het volgend hoofdstuk zal bij de analyse van de correspondentie van de culturele cel van de DER worden nagegaan of deze houding, namelijk een focus op het herstel van het *nationaal* kunstpatrimonium en een verwaarlozing van de belangen van de (joodse) individuele verzamelaars, ook bij haar medewerkers een terugkerend thema was.

---

¹³⁴ Ibidem.

¹³⁵ Ibidem, 291.

¹³⁶ Ibidem.

¹³⁷ *Eindverslag Studiecommissie*, 239.

¹³⁸ Ibidem, 244.

¹³⁹ Ibidem.

Een ander belangrijk aspect van de geallieerde restitutiepolitiek, ook wat betreft de recuperatie van kunstobjecten, was de beslissing om de onteigende goederen die in Duitsland en Oostenrijk werden gevonden en geïdentificeerd, niet aan de rechtmatige individuele eigenaars of instellingen terug te geven, maar aan het *land* van waaruit ze door de Duitse bezetter waren weggehaald.¹⁴⁰ Net als in België waren de belangen van de met name joodse particuliere verzamelaars geen prioriteit voor de geallieerde mogendheden; Wouters omschrijft het als volgt: ‘Dit initiële gebrek aan erkenning was géén specifiek fenomeen. Het was een internationaal, universeel gegeven’.¹⁴¹ Het was aan de geallieerde landen zoals België om zelf een eigen binnenlandse restitutiepolitiek te ontwikkelen, die ervoor moest zorgen dat de aan de staat toegekende cultuurgoederen bij hun rechtmatige eigenaars belandden. Dit betekende dat indien het kunstvoorwerp niet tot een publieke, maar tot een particuliere collectie had behoord, de overhandiging aan de Belgische staat slechts een eerste stap was in het restitutieproces. En laat de (joodse) particuliere collecties nu het grootste aandeel hebben in het soort kunstverzamelingen dat door de Duitse bezetter werd beroofd. Het feit dat de Belgische staat kunstwerken uit dergelijke individuele collecties uit Duitsland en Oostenrijk kon recupereren, betekende dus niet meteen een succesvolle schadeloosstelling voor particuliere verzamelaars.

Daarbij kwam nog een complicerende factor, die met name voor België problematisch kon blijken. Sels omschrijft het zelfs als volgt: ‘De naoorlogse kunstteruggave vanuit Duitsland bevatte een systeemfout die niet was afgestemd op de realiteit’.¹⁴² Deze realiteit was dat er tijdens de oorlog veel kunstwerken uit België waren weggevoerd die niet op rechtstreekse wijze in Duitsland of Oostenrijk waren beland, maar die tussenstops in Frankrijk en Nederland hadden gemaakt, of die daar zelfs waren gebleven tot de bevrijding. In het vorige hoofdstuk werd reeds gesteld dat de Belgische situatie op dit vlak moeilijk te vergelijken viel met die van de andere bevrijde gebieden. De geallieerde grootmachten die Duitsland en Oostenrijk bezetten maakten echter de beslissing om kunstwerken te restitueren aan het *laatste* land van waaruit ze Duitsland

---

¹⁴⁰ Ibidem, 236.

¹⁴¹ Wouters, ‘De Jodenvervolging voor de Belgische rechters (1944-1951)’, 766.

¹⁴² Sels, *Kunst voor Das Reich*, 9.

of Oostenrijk hadden bereikt.¹⁴³ Ze kozen voor ‘een eenvoudig en een rechtlijnig systeem’, met het concept ‘terug naar afzender’ als centraal uitgangspunt.¹⁴⁴ In het geval van België betekende dit weinig goeds; de vele kunstvoorwerpen die zich vóór en tijdens de oorlog nog op haar grondgebied hadden bevonden, en die tijdens de bezetting omwegen via Frankrijk of Nederland hadden gemaakt, konden door de Belgische staat dus op deze manier niet worden opgeëist. Het belang van deze geallieerde beslissing, kan niet worden onderschat; de ‘atypische positie’ die België in deze context innam, is volgens Sels ‘het opvallendste inzicht van acht jaar onderzoek’.¹⁴⁵

2.3.2 Monuments, Fine Arts, and Archives program (MFAA)

De naoorlogse recuperatie- en restitutiepolitiek voor cultuurgoederen zoals die door de geallieerde mogendheden werd uitgestippeld, werd volgens Sels ‘rigoureuus’ toegepast.¹⁴⁶ Tezamen coördineerden ze reeds sinds 1943 de Monuments, Fine Arts, and Archives Section Unit (MFAA), ook wel de ‘Monuments Men’ genoemd, waarvan na afloop van de oorlog in elke bezettingszone van Duitsland en Oostenrijk een aparte afdeling werd opgericht. Deze MFAA-secties waren verantwoordelijk voor het lokaliseren van kunstdepots die door de nazi’s waren achtergelaten, het verzamelen en inventariseren van deze kunstvoorwerpen in de collecting points, en het opsporen en ondervragen van personen die bij de kunstroof betrokken waren geweest.¹⁴⁷ Ze waren tevens het aanspreekpunt voor de vertegenwoordigers van landen zoals België die naar Duitsland en Oostenrijk gezonden waren om geroofde kunstobjecten te recupereren. Dit blijkt uit het archief van het Dienst voor Economische Recuperatie, waarin veel correspondentie tussen leden van de culturele cel van DER en de verschillende afdelingen van de MFAA in Duitsland en Oostenrijk terug te vinden is. In die hoedanigheid ontvingen de MFAA-secties de restitutieclaims van dergelijke landen, en onderzochten ze of deze al dan niet gegrond waren. De eisende staten moesten kunnen bewijzen dat de door hen geclaimde cultuurgoederen zich tijdens de oorlog nog op hun grondgebied

---

¹⁴³ Ibidem, 359-360.

¹⁴⁴ Ibidem.

¹⁴⁵ Ibidem, 9.

¹⁴⁶ Ibidem, 360.

¹⁴⁷ *Eindverslag Studiecommissie*, 239.

hadden bevonden, en dat ze in deze periode naar Duitsland of Oostenrijk waren vervoerd. Een positieve identificatie in de collecting points was hiervoor noodzakelijk.

Er werden deadlines bepaald waarbinnen de landen die onder de Duitse kunstroof hadden geleden, restitutieclaims konden indienen. Hierbij konden de vier geallieerde mogendheden die Duitsland en Oostenrijk bezetten zelf beslissen tot welke datum ze deze claims voor onteigende cultuurgoederen zouden toelaten. Als zodanig verschilden deze deadlines van bezettingszone tot bezettingszone, als ze al überhaupt werden vastgelegd. De restitutiepolitiek van de Russische bezettingsmacht was zo goed als onbestaande, terwijl de Fransen ervoor kozen geen einddatum te bepalen.¹⁴⁸ In de Amerikaanse zone, waar de grootste hoeveelheid geroofde kunstvoorwerpen werd gevonden, zat er de meeste haast achter: hier konden landen als België tot ten laatste 15 oktober 1948 claims indienen voor cultuurgoederen, wat reeds een uitstel van een half jaar betekende in vergelijking met de claims die er voor alle andere soorten goederen konden worden voorgelegd.¹⁴⁹ Groot-Brittannië kwam uiteindelijk tot beslissing om claims toe laten in haar zone tot 30 juni 1949.¹⁵⁰ De definitieve einddatum voor restitutieclaims werd uiteindelijk door de geallieerden gezamenlijk vastgelegd op 31 maart 1950.¹⁵¹

Op 26 mei 1952 werd tijdens de Conventie van Bonn het verdrag ondertekend waarmee officieel een einde kwam aan de geallieerde bezetting van West-Duitsland. Hoofdstuk vijf van dit verdrag handelt specifiek over de restitutiepolitiek die door de nieuwe Duitse Democratische Republiek zou gevolgd worden.¹⁵² Zeven jaar na afloop van de oorlog waren er immers nog meer dan genoeg goederen die nog niet aan de rechthebbenden landen waren gerestitueerd, waaronder ook cultuurgoederen. Het

---

¹⁴⁸ Brief van Baron J. Guillaume, Belgisch Ambassadeur in Frankrijk, aan P.H. Spaak, Minister van Buitenlandse Zaken, 26 oktober 1948, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

¹⁴⁹ Brief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken aan Reul, 7 oktober 1948, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

¹⁵⁰ Verslag van Vande Moortel in Bad Salzuflen aan Dinjeart en Rossignol in Brussel, 15 februari 1949, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

¹⁵¹ Brief van de Britse Reparations, Deliveries and Restitution Division aan de DER-vertegenwoordiger in Duitsland, 31 oktober 1949, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 4.

¹⁵² *The termination of the occupation regime in the Federal Republic of Germany. Official Texts*, 26 mei 1952, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 4.

duurde echter nog meer dan twee jaar voordat dit verdrag op 22 oktober 1954 in Parijs werd geratificeerd.¹⁵³ Opvallend is hoe er in het archiefdeel van de Dienst voor Economische Recuperatie waarin de documentatie betreffende de recuperatie van geroofde kunstgoederen bewaard wordt, amper stukken terug te vinden zijn die te dateren zijn na de periode 1945-1950, toen de geallieerden de restitutiepolitiek in Duitsland en Oostenrijk nog organiseerden en coördineerden. Het lijkt erop dat het overgrote deel van de activiteiten van de culturele cel van de DER in de eerste vijf jaar na afloop van de oorlog hebben plaatsgevonden, en dat de medewerkers van deze afdeling dus met name afhankelijk waren van de beslissingen die door de geallieerde bezettingsmachten genomen werden met betrekking tot de recuperatie en restitutie van zich in Duitsland en Oostenrijk bevindende cultuurgoederen.

2.4 De contemporaine en hedendaagse visie op kunstrestitutie

De naoorlogse restitutiepolitiek voor cultuurgoederen zoals die door de geallieerden ontwikkeld en uitgevoerd werd, lijkt in hedendaagse ogen misschien nogal onbuigzaam en ongenueanceerd. De keuze om enkel aan landen, en niet aan individuen te restitueren, de beslissing om de herkomst van geroofde kunstwerken niet verder na te gaan dan het laatste land van waaruit ze Duitsland hadden bereikt, het gebrek aan erkenning voor de joodse gemeenschap, de groep die het meeste geleden had onder de kunstroof, kwamen echter allemaal voort uit de historische context waarbinnen dit restitutiebeleid zich heeft gevormd en afgespeeld. Er dienden keuzes gemaakt te worden om dit probleem – één van de zovele na afloop van de oorlog – zo snel en zo simpel mogelijk op te lossen, waarbij er minder aandacht kon gegeven worden aan individuele rechten en persoonlijk lijden, of aan meer diepgaand herkomstonderzoek. Wanneer deze historische context veranderde, evolueerden ook de ideeën en opvattingen over de restitutie van geroofde kunstvoorwerpen mee.

Het was pas vanaf de jaren negentig dat er ingrijpende veranderingen hebben plaatsvonden in de manier waarop er in de internationale politiek wordt omgegaan met

---

¹⁵³ Ibidem.

de erfenis van historisch onrecht. In haar artikel ‘Making amends: a new international morality?’ uit 2009 omschrijft Elazar Barkan deze ontwikkeling als volgt:

*Traditionally, Realpolitik, the belief that realism rather than ideology or ethics should drive politics; was the stronghold of international diplomacy. But beginning at the end of the Second World War, and quickening since the end of the Cold War, questions of morality and justice are receiving and growing attention as political questions. As such, the need for restitution to past victims has become a major part of national politics and international diplomacy. The transition between 1989 and 1999 in the international arena has been dramatic.*¹⁵⁴

Met een afstand van enkele decennia werd de ernst en de omvang van de Holocaust eindelijk op grote schaal erkend, waaronder dus ook de kunstroof die er deel van heeft uitgemaakt. Deze ‘nieuwe internationale moraliteit’ impliceert een vruchtbare en billijke wisselwerking en onderhandeling tussen slachtoffer en dader, waarbij er aandacht is voor de specificiteit van elke situatie, en ruimte voor zelfreflectie en schuldbesef.¹⁵⁵

Al deze aspecten, waren, zoals eerder werd vastgesteld, geen gespreksonderwerp kort na de Tweede Wereldoorlog. De Belgische overheid – en bij uitbreiding de andere Europese landen – voelden geen verantwoordelijkheid voor wat er op hun grondgebied had plaatsvonden, en vonden het niet nodig om toenadering te zoeken tot de joodse gemeenschap, of om zich specifiek voor haar rechtsherstel in te zetten. Machtverhoudingen eerder dan morele overwegingen waren bepalend in de ontwikkeling van het naoorlogs restitutiebeleid.¹⁵⁶ De Verenigde Staten, Groot-Brittannië en Frankrijk waren de bezettende grootmachten; zij gaven de restitutiepolitiek vorm, niet België, Nederland, of de andere landen die onder het naziregime hadden geleden. Op nationaal niveau was het dan weer de Belgische overheid die de beslissingen nam over

---

¹⁵⁴ Barkan, ‘Making amends. A new international morality?’, 78.

¹⁵⁵ Ibidem, 79.

¹⁵⁶ Ibidem, 89.

de uit Duitsland gerecupereerde kunstvoorwerpen; de joodse gemeenschap kreeg, gezien haar zwakke politieke, sociale en economische positie, hierin geen inspraak.

2.5 De culturele cel van de Dienst voor Economische Recuperatie

Het was in deze complexe nationale en internationale context die in bovenstaande paragrafen is uiteengezet, dat de Dienst voor Economische Recuperatie, en meer specifiek zijn culturele cel, heeft gefunctioneerd. Uit de archiefinventaris van de dienst blijkt dat hij georganiseerd was in verschillende ‘restitutedirecties’, die zich elk met een specifieke problematiek dienden bezig te houden.¹⁵⁷ Naast de directie voor herstelbetalingen, waren er ook voor de restitutie van deviezen, voor de recuperatie van schepen en scheepsladingen, en, ten slotte, voor de recuperatie en restitutie van geroofde cultuurgoederen.¹⁵⁸ De directie verantwoordelijk voor de recuperatie en restitutie van kunstvoorwerpen wordt in de secundaire literatuur doorgaans de ‘culturele cel’ van de dienst genoemd, een passende benaming gezien de beperkte omvang van deze afdeling.¹⁵⁹ In de grotendeels Franstalige correspondentie en documentatie van deze culturele cel, wordt hij op iets officiëlere wijze ‘Le Service de la Récupération Artistique’, of ‘Le Service de la Récupération des Oeuvres d’Art’ genoemd.¹⁶⁰

De leiding van de afdeling kwam op de schouders van de pas als kunsthistoricus en rechtsgeleerde afgestudeerde Raymond Lemaire terecht; in 1945 was hij slechts 24 jaar oud. In tien jaar tijd echter slaagde hij er in om op te klimmen aan de Katholieke Universiteit van Leuven, waar hij in 1947 assistent, in 1949 docent, en in 1953 uiteindelijk hoogleraar werd. Sels omschrijft hem in deze laatste rol als een ‘wereldautoriteit op het vlak van monumentenzorg’.¹⁶¹ Zijn naam is ook de eerste die wordt vernoemd in de archiefdocumenten die de kunstrecuperatie in Duitsland en Oostenrijk betreffen: in oktober 1945, toen hij voor het eerst in het collecting point in

---

¹⁵⁷ Inventaris van het archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, 3-6.

¹⁵⁸ Ibidem.

¹⁵⁹ Ibidem, 11; *Eindverslag Studiecommissie*, 238; Sels, *Kunst voor Das Reich*, 290; Wouters, ‘De naoorlogse erkenning’, 1051.

¹⁶⁰ Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nrs. 362, 378 en 386.

¹⁶¹ Sels, *Kunst voor Das Reich*, 290.

München was.¹⁶² Gezien de vliegende start die zijn carrière heeft genomen, en dit in de periode toen hij het Belgisch beleid voor de recuperatie van cultuurobjecten moest coördineren, lijkt Lemaire een man met de nodige kennis en expertise te zijn geweest. Samen met enkele andere medewerkers, genaamd Frans Baudouin, Marcel Amand, en Paul Broerman, ondernam hij als Belgisch vertegenwoordiger – in de archiefdocumenten wordt de term ‘chargé de mission’ gebruikt – in de tweede helft van de jaren veertig verschillende reizen naar Duitsland en Oostenrijk om geroofde kunstwerken op te sporen, te identificeren, en te recupereren. Terwijl Lemaire reeds eind 1945 wordt vernoemd in de DER-correspondentie, verschijnen de namen van deze drie collega’s hierin pas een half tot bijna een volledig jaar later.¹⁶³

Net als Lemaire waren Baudouin en Amand bij de aanvang van hun werkzaamheden bij de DER nog erg jong, allebei onder de dertig, en net als Lemaire hadden ze een diploma kunstgeschiedenis op zak. Frans Baudouin begon in 1948 bij de afdeling schilderkunst van het Rijksmuseum in Amsterdam, en werd in 1950 conservator van het Rubenshuis in Antwerpen. Marcel Amand en Paul Broerman waren in 1946 medewerkers van de Koninklijke Musea voor Kunst & Geschiedenis in Brussel. Terwijl Lemaire en Baudouin zich als ‘chargés de mission’ van de Dienst voor Economische Recuperatie in het Amerikaanse bezettingsgebied van Duitsland en Oostenrijk bezig hielden, namen Amand de Britse zone en Broerman de Franse zone voor hun rekening. Uit hun correspondentie met de DER in Brussel blijkt dat hun voornaamste contactpersoon daar Albert Rossignol was, het hoofd van de directie Restituties van de DER, en in mindere mate de Directeur-Generaal van de dienst, Maurice Reul.¹⁶⁴ Andere personen die nauw bij de recuperatie van cultuurobjecten in Duitsland en Oostenrijk betrokken waren, en wiens namen frequent in de correspondentie van de culturele cel van de DER voorkomen, waren Emile Langui, Henri Lavachery, en Paul Coremans.¹⁶⁵

---

¹⁶² *Rapport sur le service de la Récupération des œuvres d’art Belges en Allemagne*, 7 oktober 1945, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

¹⁶³ Brief van Raymond Lemaire aan Majoor Lafarge van de Amerikaanse MFAA, mei 1946, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362; Verslag van Raymond Lemaire aan Maurice Reul, Directeur-Generaal van de DER, september 1946, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

¹⁶⁴ Inventaris van het archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, 53 en 55.

¹⁶⁵ Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362, 378, 386.

Langui stond aan het hoofd van het departement Schone Kunsten van het Ministerie van Openbaar Onderwijs, Lavachery was hoofdconservator bij de Koninklijke Musea voor Kunst & Geschiedenis, en Coremans had de leiding over het laboratorium van dezelfde musea. Deze laatste richtte in 1948 tevens het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK) op.

De hoofdmoot van de directe en indirecte medewerkers en adviseurs van de culturele cel van de Dienst voor Economische Recuperatie waren dus personen die in de tweede helft van de jaren veertig en in de loop van de jaren vijftig naam voor zichzelf hadden gemaakt en die binnen hun vakgebied hoge posities hadden weten te verwerven. Een gebrek aan kennis en expertise, en de weinig professionele aanpak van de kunstrecuperatie is echter een van de meer voorkomende punten van kritiek die in de secundaire literatuur over de culturele cel van de DER worden geuit. In het *Eindverslag* van de Studiecommissie joodse goederen wordt gesproken van het ‘amateurisme waarmee België de opsporing in het buitenland heeft georganiseerd’.¹⁶⁶ In *Gewillig België* stelt Wouters dan weer: ‘De culturele cel binnen de dienst miste blijkbaar mankracht dan wel expertise om een gedegen beleid te voeren’.¹⁶⁷ Het is moeilijk voor te stellen dat de medewerkers van de DER en de personen die bij de kunstrecuperatie betrokken waren, amateuristisch te werk zouden gaan, of een gebrek aan expertise zouden hebben, gezien hun posities en reputaties binnen hun vakgebied. Er valt echter wel iets te zeggen voor het personeelstekort waar Wouters op alludeert, iets wat Jan H. Valgaeren ook opmerkt in zijn artikel ‘Geroofde kunstvoorwerpen tijdens WOII. Een juridisch en historisch overzicht’ uit 2005; de culturele cel van de DER was volgens hem ‘onderbemand’.¹⁶⁸

Met slechts vier personen die in Duitsland en Oostenrijk ter plaatse gingen, en enkelen die in België zelf inlichtingen verzamelden, kan er inderdaad moeilijk van een doortastende en systematische aanpak van dit probleem worden gesproken, ondanks de kennis ter zake van de betrokkenen. Hoe klein de culturele cel weldegelijk was in de bredere context van de dienst, wordt meteen duidelijk wanneer men het complete

---

¹⁶⁶ *Eindverslag Studiecommissie*, 323.

¹⁶⁷ Wouters, ‘De naoorlogse erkenning’, 1051.

¹⁶⁸ Valgaeren, ‘Geroofde kunstvoorwerpen tijdens WOII’, 607.

personeelsbestand van de DER erbij neemt; in 1946 telde hij 392 personeelsleden.¹⁶⁹ Lemaire en zijn collega's van *Le Serive de la Récupération Artistique* moesten dus met slechts ongeveer een vijftigste deel van de volledige bezetting van de Dienst voor Economische Recuperatie hun opdracht tot een zo goed mogelijk einde zien te brengen.

Na afloop van de oorlog begon men niet alleen in België, maar in geheel Europa aan de Wederopbouw, waarbij economisch herstel als prioriteit nummer één werd beschouwd. Men gaf de verschrikkingen van de voorbije jaren een plaats door deze in een patriottisch, nationaal perspectief te plaatsen, waarbij er weinig ruimte was voor individueel leed, noch voor dat van de joden, die doorgaans als niet meer dan vreemdelingen werden beschouwd. Net zoals voor de oorlog het geval was geweest, waren politieke machtsverhoudingen, en niet een specifieke moraliteit het leidende principe bij de Wederopbouw. Voor de Dienst voor Economische Recuperatie, die in de eerste plaats het herstel van de Belgische economie moest zien te bewerkstelligen, was de recuperatie en restitutie van geroofde kunstvoorwerpen slechts één van de vele toegewezen taken. De kleine, zij het gespecialiseerde culturele cel van de DER was bovendien afhankelijk van het restitutiebeleid voor cultuurgoederen zoals dat door de geallieerde bezettingsmachten werd ontwikkeld, dat enigszins aan de complexiteit van de kunstroof voorbijging, wat met name voor België nadelige gevolgen zou hebben.

---

¹⁶⁹ Verslag van de vergadering van de Belgische Senaat van 13 mei 1952, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 2.

3. Het recuperatie- en restitutiebeleid van de culturele cel van de Dienst voor Economische Recuperatie in de praktijk

Nu de omvang en de aard van de kunstroof in België tijdens de Tweede Wereldoorlog is beschreven, gevolgd door een contextuele analyse van de oprichting, de doelstellingen en principes van de Dienst voor Economische Recuperatie die deze kunstroof zoveel mogelijk moest zien ongedaan te maken na afloop van dit conflict, is het belangrijk te onderzoeken hoe deze achterliggende principes en doelstellingen vorm hebben gekregen in de recuperatie- en restitutiepraktijk voor geroofde kunstvoorwerpen. Met andere woorden: hoe de culturele cel van de DER op dagelijkse wijze functioneerde. Deze praktijk kan grofweg in twee stappen worden verdeeld: de recuperatie van cultuurgoederen uit Duitsland en Oostenrijk waarbij deze voorwerpen aan de Belgische staat werden teruggegeven, en de hierop volgende restitutie aan de rechtmatige eigenaars door de Belgische overheid.

3.1 Oriëntatie op de secundaire literatuur

Zoals er reeds in de inleiding werd vermeld, komt men in de secundaire literatuur die bij dit onderzoek zijn geraadpleegd, en met name in het Eindverslag van de Studiecommissie joodse goederen uit 2001, in Gewillig België onder redactie van Rudi Doorslaer uit 2007, en ten slotte in het recent verschenen Kunst voor Das Reich van Geert Sels, niet tot een al te positieve conclusie over de Belgische recuperatie- en restitutiepolitiek voor geroofde kunstgoederen. In deze publicaties zijn er verschillende terugkerende punten van kritiek op het Belgisch beleid op te merken. Hierbij wordt er meermaals een vergelijking gemaakt met het succesvolle restitutiebeleid van de Amerikanen in hun bezettingszone; in het Eindverslag van de Studiecommissie is te lezen: ‘de Amerikaanse M,FA &A [...] slaagde [erin] onder moeilijke omstandigheden honderdduizenden cultuurgoederen op vier jaar tijd aan hun land van herkomst te restitueren’.¹⁷⁰ Ook wordt het Belgisch beleid wel eens naast dat van de buurlanden Frankrijk en Nederland geplaatst, landen die net als Belgisch onder de kunstroof hadden

---

¹⁷⁰ *Eindverslag Studiecommissie*, 239.

geleden, waarbij het grote duizend door België gerecupereerde kunstvoorwerpen verbleekt tegenover de bijna zeventuizend van Nederland, en de 30.000 van Frankrijk.¹⁷¹

Ten eerste kan als belangrijk punt van kritiek de vermeende traagheid waarmee het Belgisch kunstrecuperatiebeleid op gang kwam worden genoemd. Belgische kunstexperts zouden te laat en met te weinig zijn ingeschakeld, omdat het terugvinden van geroofde cultuurgoederen simpelweg geen prioriteit was in deze tijden van chaos.¹⁷² Ten tweede zouden de leden van de culturele cel zich te weinig hebben verdiept in de kunstroof die zich tijdens de bezetting in België had afgespeeld, met als gevolg een gebrekkige documentatie die als leidraad moest dienen bij hun recuperatiereizen naar Duitsland en Oostenrijk.¹⁷³ Daarnaast waren de Belgische kunstexperts, mede door hun gebrek aan expertise en documentatie, ‘in hoge mate’ afhankelijk van de kennis van de geallieerden zoals de Amerikanen, de Nederlanders, en de Fransen.¹⁷⁴ Vervolgens wordt er ook gesteld dat de leden van de culturele cel een te grote focus aan de dag legden op de recuperatie van publieke collecties, ten koste van de opsporing van kunstvoorwerpen afkomstig uit particuliere collecties.¹⁷⁵

Een volgende verklaring voor het gebrekkig beleid zou de rivaliteit tussen de Dienst voor Economische Recuperatie en de Dienst voor de Bescherming van het Cultureel Patrimonium onder leiding van Leo Van Puyvelde geweest zijn, waarbij er volgens Sels zelfs ‘stokken in de wielen’ werden gestoken.¹⁷⁶ Van Puyvelde, hoofdconservator van het Museum voor Schone Kunst van Brussel, had als directeur-generaal van deze dienst reeds in juli 1944 de leiding gekregen over de Belgische kunstrecuperatie.¹⁷⁷ Hij moest deze taak echter trachten te voltooien met behulp van een ‘minuscule dienst’ en vanuit zijn kantoor in Brussel.¹⁷⁸ Deze bevoegdheid werd hem op 21 december 1945 officieel afgenomen, en overgeheveld naar de Dienst voor

---

¹⁷¹ Sels, *Kunst voor Das Reich*, 291.

¹⁷² *Eindverslag Studiecommissie*, 239; Sels, *Kunst voor Das Reich*, 292;

¹⁷³ *Eindverslag Studiecommissie*, 239; Sels, *Kunst voor Das Reich*, 291 en 293.

¹⁷⁴ *Eindverslag Studiecommissie*, 242; Wouters, ‘De naoorlogse erkenning’, 1050-1051.

¹⁷⁵ Valgaeren, ‘Geroofde kunstvoorwerpen tijdens WOII’, 607.

¹⁷⁶ Sels, *Kunst voor Das Reich*, 293

¹⁷⁷ *Ibidem*, 286.

¹⁷⁸ *Ibidem*.

Economische Recuperatie.¹⁷⁹ Een beslissing waar Van Puyvelde zich niet zomaar bij neerlegde, en waarmee volgens Sels een rivaliteit begon waar er pas in 1947, met het pensioen van Van Puyvelde, een eind aan kwam.¹⁸⁰ Ten slotte kan het gebrek aan erkenning voor de joodse slachtoffers van de kunstroof worden genoemd; het ontbrak de leden van de culturele cel aan inzicht in de specificiteit van de joodse problematiek.¹⁸¹ Dit fenomeen was echter niet uitsluitend van toepassing was op de Dienst voor Economische Recuperatie. Ook de Dienst voor het Sekwester en de Dienst voor Oorlogsslachtoffers, de twee andere belangrijkste diensten die de nadelige gevolgen van de Duitse bezetting moesten zien ongedaan te maken, waren hier schuldig aan.¹⁸²

3.1.1 Enkele tegenargumenten

Op basis van dit overzicht van de belangrijkste secundaire literatuur over de Belgische recuperatie- en restitutiepolitiek voor geroofde cultuurgooederen na de Tweede Wereldoorlog, kunnen reeds enkele tegenargumenten worden gegeven voor het negatieve beeld op dit beleid dat in genoemde publicaties wordt uiteengezet, zelfs voordat enig archiefmateriaal van de Dienst voor Economische Recuperatie wordt geraadpleegd. Het 'gebrek aan expertise' en het 'amateurisme' waarover wordt gesproken met betrekking tot het Belgisch kunstrecuperatie en -restitutiebeleid, is in de laatste paragraaf van het vorig hoofdstuk reeds genuanceerd. Andere tegenwerpingen betreffen met name de vergelijking die steevast gemaakt wordt tussen de Belgische kunstrecuperatiepolitiek en die van het Amerikaanse bezettingsleger enerzijds, en die tussen het Belgisch beleid en dat van de Fransen en de Nederlanders anderzijds. Om te beginnen zijn deze twee vergelijkingen van verschillende aard. In tegenstelling tot België, Frankrijk en Nederland hadden de Verenigde Staten geen complete Duitse bezetting en de bijbehorende roofpolitiek meegemaakt; hun infrastructuur was niet op grote schaal

---

¹⁷⁹ Brief van directeur-generaal Reul van de DER aan Minister Gobert d'Aspremont Lynden, 5 februari 1947, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 363.

¹⁸⁰ Sels, *Kunst voor Das Reich*, 294.

¹⁸¹ *Eindverslag Studiecommissie*, 254; Wouters, 'De naoorlogse erkenning', 1051.

¹⁸² Wouters, 'De naoorlogse erkenning', 1051.

beschadigd, ze hadden geen massale aantallen burgerslachtoffers te betreuren, hun overheidsapparaat moest zich niet herorganiseren na een periode in ballingschap, enz.

Derhalve is het nogal eenvoudig om de snelle en efficiënte wijze waarop de Amerikanen de kunstrecuperatie- en restitutie in hun bezettingszone hebben georganiseerd en uitgevoerd, naast die van de andere geallieerde landen te plaatsen, of het nu België, Nederland of Frankrijk betreft. Het ging hierbij ook om een andere soort recuperatie; terwijl de Amerikanen 'slechts' moesten nagaan of de door de geallieerde landen ingediende restitutieclaims gegrond waren, werden landen als België, Frankrijk en Nederland geheel alleen verantwoordelijk gesteld voor het transport van de ontvangen cultuurgoederen vanuit de collecting points in Duitsland en Oostenrijk, naar hun eigen grondgebied. Eens deze kunstvoorwerpen zich terug in hun land van herkomst bevonden, moest er nog door elk geallieerd land op individuele basis een eigen binnenlands restitutiebeleid voor worden ontwikkeld.

Een vergelijking tussen de recuperatie- en restitutiepolitiek voor geroofde kunstgoederen van deze drie landen die een gelijkaardige oorlogservaring hadden, lijkt in dit opzicht logischer. Bij een dergelijke juxtapositie wordt overigens niet altijd in procenten gerekend. Sels bijvoorbeeld stelt dat België in totaal 1155 cultuurgoederen heeft kunnen recupereren, terwijl Nederland er 6891 en Frankrijk er tussen de 30.000 en 55.000 terugkregen, cijfers die gebaseerd zijn op de onderzoeksresultaten van het *Eindverslag* van de Studiecommissie.¹⁸³ Dit vergelijken aan de hand van aantallen is niet per se een goed idee. Ten eerste hadden Nederland en Frankrijk een veel grotere joodse populatie dan België, en dus hoogstwaarschijnlijk ook een grotere poel cultuurgoederen waaruit de Duitse bezetter kon vissen, en bijgevolg een hoger aantal kunstvoorwerpen die na afloop van de oorlog konden worden gerecupereerd. Daarnaast vervulden Frankrijk en Nederland een belangrijke rol op de internationale kunstmarkt, alleszins in vergelijking met België. Er werden daar dus meer kunstwerken verhandeld en opgeslagen. Zoals in hoofdstuk 1 reeds werd vermeld, maakten veel Belgische kunstwerken tijdens de oorlog een omweg via een van deze twee landen, en zoals in hoofdstuk 2 werd uiteengezet, was het door het geallieerde restitutiebeleid na afloop

---

¹⁸³ *Eindverslag Studiecommissie*, 241; Sels, *Kunst voor Das Reich*, 292.

van het conflict uitzonderlijk moeilijk voor België om deze kunstwerken succesvol op te eisen.

3.2 Oriëntatie op het geraadpleegde archiefmateriaal

Wat betreft de analyse van de overige punten van kritiek op de Belgische recuperatiepolitiek die meermaals in de geraadpleegde secundaire literatuur voorkomen, zoals traagheid, passiviteit een gebrek aan communicatie, samenwerking en mankracht, een afhankelijkheid van de geallieerden, en de onevenredige aandacht voor cultuurgoederen geroofde uit publieke collecties vergeleken voor die uit privéverzamelingen, is het aangeraden om het beschikbare archiefmateriaal van de Dienst voor Economische Recuperatie te raadplegen. Op basis van deze documentatie kan een en ander worden genuanceerd, en in verband worden gebracht met de bredere context van de Belgische recuperatie- en restitutiebeleid tijdens de Wederopbouw. Zoals in vorig hoofdstuk reeds werd gesteld, bestaat het archiefmateriaal van de culturele cel voornamelijk de periode 1945-1950, met een duidelijke concentratie in de jaren 1946 en 1947. Informatie over het recuperatie- en restitutiebeleid voor kunstvoorwerpen moet men vooral in het archiefmateriaal van de 'Directe Restituties' van de DER gaan zoeken.¹⁸⁴ In de jaarlijkse en tienjaarlijkse werkingsverslagen van de DER komt de kunstrecuperatie immers slechts sporadisch aan bod: de recuperatie en restitutie van treinwagons, schepen en industrieel materiaal wordt dan weer wel uitvoerig besproken.¹⁸⁵ Wat betreft de documentatie van de 'Directie Restituties'; deze biedt inzicht in verschillende aspecten van de Belgische recuperatie- en restitutiebeleid voor geroofde kunstvoorwerpen, zoals de wijze waarop deze werd georganiseerd en gecoördineerd, de aard en de omvang van de kennis die de leden van de culturele cel hadden over de kunstroof die in België had plaatsgevonden, hun contacten met de

---

¹⁸⁴ Inventaris van het archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, 53.

¹⁸⁵ Tienjaarlijkse werkingsverslagen betreffende de activiteiten van alle geledingen van de DER, 1940-1959, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nrs. 327-329; Rapporten betreffende de werkzaamheden van de DER inzake handel, restituties en recuperatie van goederen, 1947-1953, 1963-1965, 1967, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nrs. 330-339.

geallieerde autoriteiten, en de beslissingen die werden genomen over de bestemming van de uit Duitsland en Oostenrijk gerecupereerde kunstwerken.¹⁸⁶

In de volgende paragrafen zullen deze verschillende facetten van het Belgisch beleid voor kunstrecuperatie en -restitutie worden besproken aan de hand van een chronologische analyse van het relevante archiefmateriaal, waarbij uitzonderlijke aandacht zal worden gegeven aan de documenten, passages en fragmenten die de geijkte punten van kritiek in de secundaire literatuur al dan niet bevestigen, nuanceren, of weerleggen.

3.3 1945 – Een langzame start?

Een goed begin is het halve werk. Met de traagheid waarmee België haar recuperatiewerken voor geroofde kunstvoorwerpen in Duitsland zou hebben opgestart, deed ze volgens Sels 'zichzelf de das om'.¹⁸⁷ Een uitspraak die enige nuance vergt. Terwijl België reeds in september 1944 werd bevrijd, volgde de officiële bevrijding van Europa pas in het voorjaar van 1945. In die tussentijd was Leo Van Puyvelde als hoofd van de Dienst voor de Bescherming van het Cultureel Patrimonium, en als verantwoordelijke voor de Belgische kunstrecuperatie, al druk bezig geweest met het verzamelen van informatie over de cultuurgooederen die tijdens de Duitse bezetting uit België waren weggehaald.¹⁸⁸ Van recuperatiereizen naar Duitsland en Oostenrijk kon toen bovendien nog geen sprake zijn. Wanneer er opnieuw vrede heerste op het Europese continent, zouden dergelijke excursies wel tot de mogelijkheden kunnen behoren.

Het invoeren van een beleid voor (kunst)restitutie was echter niet meteen een prioriteit voor de Britse en Amerikaanse bezettingslegers in Duitsland en Oostenrijk; dat wordt alleszins beweerd in het tienjaarlijks werkingsverslag van de DER voor de periode 1940-1949.¹⁸⁹ De snelheid en efficiëntie waarmee de Amerikanen hun restitutiepolitiek

---

¹⁸⁶ Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nrs. 362-365, 374, 376, 378, 380-387, 410-412.

¹⁸⁷ Sels, *Kunst voor Das Reich*, 293.

¹⁸⁸ *Eindverslag Studiecommissie*, 242.

¹⁸⁹ Tienjaarlijks werkingsverslag betreffende de activiteiten van alle geledingen van de DER, 1940-1949, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 327.

vormgaven, zoals deze in de geraadpleegde literatuur wordt beschreven, wordt in dit rapport enigszins genuanceerd: ‘Les Anglo-Américains n’avaient pas d’intérêt immédiat à la question des restitutions, les spoliations n’ayant pu s’effectuer sur leur territoire’.¹⁹⁰ Daarnaast primeerden economische motieven voor de geallieerde bezettingslegers in deze tijd van chaos en vernieling.¹⁹¹ Het heeft tot het eind van 1945, met de Conferentie van Parijs, geduurd voordat de geallieerde restitutiepolitiek definitief vorm kreeg.¹⁹² Tot op dit moment functioneerden de vertegenwoordigers van de DER in Duitsland in geen enkel organisatorisch verband, en zonder duidelijke geallieerde richtlijnen.¹⁹³

Het is dus geen toeval dat Raymond Lemaire zich op zijn eentje moest zien te redden in Duitsland tot op dit moment. Hij bevond zich sinds begin oktober 1945 in het Central Collecting Point van München, waar hij op de 7^e van deze maand zijn eerste rapport schreef.¹⁹⁴ Hierin beschrijft hij echter op optimistische wijze de belangrijkste taken die de culturele cel van de Dienst voor Economische Recuperatie moest trachten te volbrengen. Het verzamelen van zoveel mogelijk inlichtingen over de uit België verdwenen kunstwerken was prioriteit nummer één; contact maken met de MFAA-vertegenwoordigers van de verschillende bezettingsmachten was hiervoor noodzakelijk.¹⁹⁵ Al deze informatie zou dan moeten verwerkt worden in een omvattende inventaris.¹⁹⁶ Vervolgens diende het verpakken en het transporteren van de cultuurgoederen die konden worden gerecupereerd te worden geregeld.¹⁹⁷ Eens ze opnieuw in België waren, moesten de kunstwerken zorgvuldig worden opgeslagen en gefotografeerd.¹⁹⁸ Ten slotte moest er worden nagegaan *of dat* er tot restitutie aan de voormalige eigenaar moest worden overgegaan: ‘si oui ou non celle-ci doit avoir lieu’.¹⁹⁹

---

¹⁹⁰ Ibidem.

¹⁹¹ Ibidem.

¹⁹² Ibidem.

¹⁹³ Ibidem.

¹⁹⁴ Rapport van Raymond Lemaire over ‘le service de la Récupération des œuvres d’art Belges en Allemagne’, 7 oktober 1945, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

¹⁹⁵ Ibidem.

¹⁹⁶ Ibidem.

¹⁹⁷ Ibidem.

¹⁹⁸ Ibidem.

¹⁹⁹ Ibidem.

Zoals het in hoofdstuk 2 reeds werd gesteld, blijkt hieruit opnieuw dat restitutie aan het land van herkomst niet zomaar gelijk stond aan restitutie aan de oorspronkelijke particuliere of publieke eigenaar. Dit staat in schril contrast met wat er in het tienjaarlijks werkingsverslag van de DER voor de periode van 1940-1949 wordt beweerd: ‘La restitution est spécialement fondée sur le droit imprescriptible de retour de propriété des biens spoliés au propriétaire’.²⁰⁰ Blijkbaar gold dit ‘onvervreemdbaar’ principe enkel en alleen wanneer men deze cultuuroederen als *nationaal* bezit beschouwde, in andere woorden als onderdeel van het Belgisch cultureel patrimonium. In ditzelfde tienjaarlijks rapport wordt er tevens beweerd dat deze visie niet uniek was voor België; ook de andere geallieerde autoriteiten stelden het belang van het nationaal cultureel patrimonium van de beroofde landen voorop: ‘Quant aux biens culturels, les autorités alliées applique[nt], comme principe, que tout bien de ce genre devait être restitué à son pays d’origine, en vue d’éviter que le patrimoine artistique de celui-ci ne subisse un préjudice.’²⁰¹ In het *Eindverslag* van de Studiecommissie joodse goederen is iets gelijkaardigs te lezen; met name de Amerikanen zouden hebben gehamerd op ‘this irreplaceable cultural heritage of all nations’.²⁰²

3.3.1 De eerste inzichten

Op 10 oktober pende Lemaire een aanvulling op zijn eerste rapport neer, waaruit blijkt dat hij al tijdens zijn eerste reis naar Duitsland enkele belangrijke inzichten had gekregen in de aard van de kunstroof die in België had plaatsgevonden, de problemen die hieruit konden voortvloeien, en de oplossingen die zouden moeten worden bedacht: ‘La plupart des œuvres d’art belges furent achetées par la firme hollandaise Goudstikker d’Amsterdam ou saisie par l’Einsatzstab Rosenberg dont le siège pour nos régions se trouvait au Musée du Jeu de Paume à Paris. Elles s’en confondent à présent avec les objets d’art provenant de France et de Hollande et sont menacé d’être expédié dans ces

---

²⁰⁰ Tienjaarlijks werkingsverslag betreffende de activiteiten van alle geledingen van de DER, 1940-1949, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 327.

²⁰¹ Ibidem.

²⁰² Eindverslag Studiecommissie, 239.

pays, alors qu'elles devraient retourner en Belgique'.²⁰³ Dit was in de woorden van Sels, de 'unieke positie' waarin België na afloop van de oorlog verkeerde. Kunstwerken van Belgische oorsprong die via Frankrijk en Nederland in Duitsland waren terechtgekomen, dreigden voor België al snel uit de mazen van het net te glippen. Lemaire zag hier echter nog geen graten in; hij geloofde dat Nederland en Frankrijk deze kunstwerken uiteindelijk wel aan België zouden restitueren.

Uit de twee overige brieven die nog door de culturele cel van de DER in 1945 geschreven werden, blijkt nog weinig van Lemaire's optimistische toon van twee maanden eerder. Lemaire bevond zich in begin december nog steeds in München, maar had tot zijn eigen irritatie – en die van de Amerikaanse MFAA – intussen nog geen enkele documentatie kunnen voorleggen aan de Britten en Amerikanen waaruit bleek dat de vele kunstwerken die zich tussen de Nederlandse en Franse cultuurgoederen bevonden, eigenlijk aan België moesten worden gerestitueerd.²⁰⁴ Wel was hij intussen wijzer geworden over de rol die Belgische antiquairs en kunsthandelaren hadden gespeeld in de kunstroof tijdens de Duitse bezetting: 'J'ai constaté au cours de l'examen d'archives secrètes appartenant à des collections allemandes, que plusieurs antiquaires et collectionneurs belges ont vendu, pendant la guerre, à l'ennemi directement ou par intermédiaires, des œuvres d'art, qui à en juger le prix qui elles furent payées [...] sont réellement importants'.²⁰⁵ Maar om hier vormde een gebrek aan documentatie een probleem: de archieven van deze Belgische antiquairs moesten kunnen worden ingekeken, wat in Nederland reeds gebeurd was.²⁰⁶ Ook Paul Coremans had in begin december een reis naar Duitsland en Oostenrijk kunnen maken, waaruit hij dezelfde conclusies trok; België had ook nog steeds geen toegang gekregen tot de archieven van de Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg.²⁰⁷

---

²⁰³ *Rapport sur la récupération des œuvres d'art en Allemagne* van Lemaire, 10 oktober 1945, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

²⁰⁴ Brief van Lemaire aan de Minister van Openbaar Onderwijs, 1 december 1945, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

²⁰⁵ *Ibidem*.

²⁰⁶ *Ibidem*.

²⁰⁷ Brief van Paul Coremans, directeur van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK), aan de Minister van Openbaar Onderwijs, 6 december 1945, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

3.3.2 *Verwarring over bevoegdheden*

In tussentijd was de Dienst voor de Bescherming voor het Cultureel Patrimonium met Van Puyvelde aan het hoofd nog steeds de bevoegde instantie voor de recuperatie van geroofde cultuurogoderen; de Dienst voor Economische Recuperatie werd pas na afloop van de Conferentie van Parijs officieel aangewezen als de verantwoordelijke voor de Belgische kunstrecuperatie. Puyvelde had in augustus 1945 een brief gestuurd naar de chef van de Belgische Militaire Missie in Duitsland met de volgende vraag: ‘Je vous serais obligé de bien vouloir me faire savoir si vos officiers de liaison tant auprès des armées américaines qu’auprès des armées britanniques, ont fait des rapports au sujet des œuvres appartenant au patrimoine culturel de la Belgique, retrouvées en Allemagne’.²⁰⁸ Van Puyvelde kreeg al snel het antwoord dat hij *zelf* een lijst met uit België geroofde kunstwerken en de nodige informatie hierover moest opsturen; de implicatie zijnde dat de Belgische Militaire Missie van niets op de hoogte was.²⁰⁹ Er heerste dus maandenlang onzekerheid over wie er zich nu precies met het Belgisch ‘cultureel patrimonium’ in Duitsland diende bezig te houden, en wie er hiervoor bevoegd was.

Deze onduidelijkheid over de eindverantwoordelijkheid voor de Belgische kunstrecuperatie kan helpen verklaren waarom het in de eerste maanden zo moeilijk was om de juiste mensen op de juiste plaats van de juiste documentatie te voorzien. Tot op zekere hoogte was de Belgische overheid door haar eigen besluiteloosheid dus inderdaad te traag met het opstarten van een efficiënt recuperatiebeleid, maar de onvoorziene nadelige effecten van haar ‘unieke positie’ ten opzichte van de andere beroofde landen, en van de toen nog onduidelijke geallieerde recuperatie- en restitutieprocedures, mogen zeker niet worden onderschat. Uiteindelijk werden in het najaar van 1945 slechts een handvol kunstwerken aan België gerestitueerd, en dit via diplomatieke bemiddeling.²¹⁰ Dit waren echter wel werken van hoge artistieke kwaliteit; enkelen ervan waren zelfs bekend tot ver over de Belgische landsgrenzen. Op 20

---

²⁰⁸ Brief van I. Gerard, Generaal-Majoor van de Belgische Militaire Verbinding, aan Kolonel Van Oost, chef van de Belgische Militaire Missie, 4 augustus 1945, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

²⁰⁹ Brief van Kolonel Van Oost aan Generaal-Majoor Gerard, 10 augustus 1945, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

²¹⁰ Tienjaarlijks werkingsverslag, 1940-1949, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 327.

augustus keerde het *Lam Gods* van de gebroeders Van Eyck terug, en een maand later *Het laatste avondmaal* van Dirk Bouts uit de Sint-Pieterskerk van Leuven, samen met nog twaalf andere kunstwerken die afkomstig waren uit de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Brugge, waaronder het beeldhouwwerk *Madonna met kind* van Michelangelo.²¹¹ In het tienjaarlijks verslag van de DER voor de periode 1940-1949 wordt niet alleen 'le caractère national' van deze gerecupereerde werken benadrukt, maar ook het grote psychologische belang dat hun terugkeer naar België betekende.²¹² Het permanente verlies van deze werken zou in andere woorden dus diepe wonden hebben veroorzaakt in de 'nationale ziel'.

3.4 1946 – Afhankelijkheid van de ongelijkmatige geallieerde restitutiepolitiek

Met de definitieve toewijzing van de bevoegdheid voor de Belgische kunstrecuperatie aan de Dienst voor Economische Recuperatie in december 1945, en met de ratificatie van de restitutieprincipes en -procedures zoals die tijdens de Conferentie van Parijs waren bepaald door de Geallieerde Controleraad in januari 1946, leken al twee belangrijke obstakels op het pad van de culturele cel van de DER te zijn opgeruimd. Zo simpel was het echter niet. Het Belgische recuperatiebeleid bleef immers afhankelijk van de geallieerde recuperatiepolitiek, die zich niet in elke bezettingszone even snel en efficiënt ontwikkelde. Terwijl er in de Amerikaanse zone al in het voorjaar van 1946 over de repatriëring van gerecupereerde kunstwerken kon worden gesproken, kreeg het restitutiebeleid van de Fransen en Britten in hun gebieden echter pas in de laatste maanden van dit jaar vorm.²¹³ De 'politique de restitutions' van de geallieerden in Duitsland en Oostenrijk kende een eigen evolutie, die beïnvloed werd door de bredere politiek die de geallieerden hier wilden voeren.²¹⁴ Deze was met name gericht op een

---

²¹¹ *Oeuvres d'art rentrées par voie diplomatique en 1945*, 1 augustus 1946, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

²¹² Tienjaarlijks werkingsverslag, 1940-1949, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 327.

²¹³ Brief van A. Surny, leider van een DER-missie in Frankfurt, aan het DER-hoofdkwartier in Brussel, 8 februari 1946, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

²¹⁴ Tienjaarlijks werkingsverslag, 1940-1949, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 327.

spoedige herintegratie van met name Duitsland in de internationale economische en politieke gemeenschap.

3.4.1 Het Amerikaans beleid

Een passage in een brief van een DER-medewerker A. Surny vanuit Frankfurt aan het hoofdkwartier in Brussel, gedateerd op 8 februari 1946, biedt een belangrijk inzicht in de prioriteiten die de Amerikanen in de eerste maanden van hun restitutiepolitiek stelden met betrekking tot geroofde cultuurgooederen: ‘Comme il y a encore beaucoup de travail pour la restitution d’art dont l’identification est aisée, et pour lesquels des claims ont été introduits, [...] il n’y a aucune urgence pour nous à en introduire de nouveau pour des œuvres qui n’appartient pas à des musées ou à des collection connues’.²¹⁵ De Amerikaanse MFAA-sectie was blijkbaar al zodanig druk bezig met de identificatie en de restitutie van kunstwerken uit musea en bekende collecties, dat ze de vertegenwoordigers van de geallieerde landen zelfs afraaide om claims in de te dienen voor kunstvoorwerpen uit kleinere particuliere collecties, die moeilijker te identificeren waren. Dit kan mede verklaren waarom er door België tot op dat moment enkel kunstwerken uit publieke collecties waren gerecupereerd.²¹⁶

Pas in april 1946 verklaarden de Amerikanen dat ze zich vanaf dat moment systematisch zouden gaan richten op de kunstvoorwerpen die op ‘ongeorganiseerde wijze’ uit de door Duitsland bezette gebieden waren verdwenen.²¹⁷ Hiermee werd er gedoeld op het grote aantal aankopen dat via collaborerende kunsthandelaren, antiquairs, en andere tussenpersonen was gedaan.²¹⁸ Lemaire had, zoals in de vorige paragraaf gesteld werd, reeds in december 1945 op het belang van dit soort onderzoek gealludeerd, en had tijdens zijn verblijf in Duitsland ook al verschillende Duitse kunsthandelaren en antiquairs kunnen ondervragen, die hadden geleid tot de

---

²¹⁵ Brief van Surny aan de DER in Brussel, 8 februari 1946, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

²¹⁶ Brief van Coremans aan Reul, 11 februari 1946, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

²¹⁷ Rapport van de *Restitution Branch Office of Military Government for Germany* van het Amerikaanse leger, 29 april 1946, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

²¹⁸ Ibidem.

identificatie van enkele Belgische kunstvoorwerpen in hetzelfde *Collecting Point*.²¹⁹ Ook in België zelf voerde hij in het voorjaar van 1946 een beginnend onderzoek uit naar Belgische kunsthandelaars en -verzamelaars die met Duitsers zaken hadden gedaan tijdens de bezetting.²²⁰

3.4.2 Lemaire in de Amerikaanse zone

In augustus 1946 maakte Lemaire de balans op van het werk dat hij tot dan toe in de Amerikaanse bezettingszone verzet had. Dit rapport geeft een uitermate goed inzicht in wat de verwachtingen van Lemaire en bij uitbreiding de Directie Restituties van de DER nu precies waren, en welke prioriteiten ze hadden. Eind februari werden er al 29 kunstwerken ter waarde van 15.552.750 Belgische Franken gerecupereerd uit het *Central Collecting Point* van München en terug naar België gebracht.²²¹ Deze werden vervolgens, in afwachting van hun definitieve restitutie, opgeslagen in de Musea voor Kunst & Geschiedenis in Brussel, onder de bevoegdheid van Paul Coremans.²²² Dit transport bevatte opnieuw kostbare werken van een hoge artistieke kwaliteit, zoals twee schilderijen van Hans Memling, en een van Rogier van der Weyden.²²³ Het waren met name kunstwerken die tijdens de oorlog door Belgische kunsthandelaren en -verzamelaars aan Duitsers waren verkocht, maar bevatten ook enkele werken die aan joodse verzamelaars hadden toebehoord.²²⁴

Dat het reeds in het begin van de Belgische kunstrestitutiepolitiek geen evidentie was dat deze werken aan hun voormalige eigenaars zouden worden teruggegeven, blijkt weer uit een verslag van een vergadering van de Raad van Bestuur van de DER gedateerd

---

²¹⁹ Brief van Lemaire aan LaFarge, mei 1946, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

²²⁰ Brief van Lemaire aan Majoor LaFarge van de Amerikaanse MFAA, mei 1946, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

²²¹ *Oeuvres d'art récupérées*, 12 februari 1946, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

²²² Brief van Dinjeart van de Directie Restituties van de DER aan Paul Coremans, 6 april 1946, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

²²³ *Oeuvres d'art récupérées*, 12 februari 1946, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

²²⁴ *Récupération des œuvres d'art. Status questionis*, 7 juli 1946, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

op 4 juli 1946.²²⁵ In dit verslag wordt er een duidelijk onderscheid gemaakt tussen de kunstwerken die *geroofd* werden, en de kunstwerken die – al dan niet onder dwang – *verkocht* werden tijdens de Duitse bezetting: ‘La distinction entre les oeuvres enlevées et les oeuvres achetés, de gré ou de force, doit dans chaque cas être établie’.²²⁶ Het geallieerde akkoord van 1943 waarin *alle* transacties met de Duitse bezetter ongedaan werden gemaakt, en op basis waarvan landen zoals België hun verloren kunstwerken konden opeisen en recupereren, gold dus schijnbaar enkel op internationaal vlak. Wanneer het aankwam op het binnenlandse beleid, werd al snel van dit principe afgestapt. Deze visie werd opnieuw bevestigd in een status quaestionis van de Belgische kunstrecuperatie, hoogstwaarschijnlijk opgesteld door Lemaire, enkele dagen later: de uiteindelijke restitutie van de kunstwerken die zich nog steeds in de Musea voor Kunst & Geschiedenis in Brussel bevonden, was een ‘extreem delicate zaak’, die een uitgebreide documentatie vereiste, waarbij de specifieke omstandigheden rondom elke eigendomsoverdracht tijdens de bezetting op individuele basis zouden moeten worden onderzocht.²²⁷

Lemaire stelde in zijn rapport van 1 augustus 1946 tevens dat er in het Central Collecting Point van München nog 31 recupereerde kunstwerken wachtten op hun transport naar België.²²⁸ Daarnaast had hij in de Amerikaanse zone reeds 55 kunstwerken voor een waarde van in totaal Fr. 12.790.206 had kunnen lokaliseren, maar nog niet officieel kunnen recupereren.²²⁹ Hij had tevens geen enkel idee hoeveel kunstwerken van Belgische herkomst er zich überhaupt nog in de Amerikaanse bezettingszone konden bevinden.²³⁰ In het licht van deze bekentenis is het opvallend dat Lemaire al in mei van dit jaar had beweerd dat hij zijn taak in de Amerikaanse bezettingszone in de komende 5 à 6 maanden meende te kunnen volbrengen, zeker ook

---

²²⁵ Verslag van een vergadering van de Raad van Bestuur van de DER, 4 juli 1946, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

²²⁶ Ibidem.

²²⁷ *Récupération d’œuvres d’art*, 9 juli 1946, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

²²⁸ *Oeuvres d’art se trouvant actuellement au Collecting Point à Munich*, 1 augustus 1946, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

²²⁹ *Oeuvres d’art repérées*, 1 augustus 1946, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

²³⁰ *Récupération des œuvres d’art. Status questionis*, 7 juli 1946, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

wanneer hij iets verder in dezelfde brief vermeldde dat hij en zijn collega's van de culturele cel ook nog steeds niet in het bezit waren van belangrijke informatiebronnen zoals de verschillende onderzoeksrapporten die de Amerikaanse MFAA-sectie had opgesteld over Goering, Linz, en de E.R.R.²³¹

3.4.3 *Jeu de Paume in Parijs*

Begin 1946 maakten de Amerikanen de beslissing om alle zich in hun zone bevindende kunstwerken die tijdens de Duitse bezetting door de E.R.R. waren geroofd, naar het Musée du Jeu de Paume in Parijs te sturen, waar zich tijdens de oorlog al een belangrijk verzamelpunt voor dergelijke cultuurgooederen had bevonden. Ook de Belgische kunstwerken werden hiernaartoe gebracht.²³² Hier stak echter weer hetzelfde probleem de kop op: verschillende kunstwerken die Lemaire reeds had herkend als zijnde van Belgische oorsprong, werden tezamen met Franse kunstvoorwerpen vervoerd en opgeslagen, met het bijbehorende risico dat ze dan ook gemakkelijker aan de Fransen zouden kunnen worden gerestitueerd.²³³ Gelukkig kon Lemaire rekenen op de 'grande amabilité' van de Franse MFAA die zich wilde inzetten om deze kunstwerken van elkaar te scheiden. Toch had Lemaire tijdens één van zijn trips naar Parijs in juni 1946 al snel kunnen vaststellen dat dit niet altijd even grondig gebeurde.²³⁴ Tegelijkertijd had hij opgemerkt dat de lokalen waarin deze kunstwerken werd bewaard allesbehalve goed werden verzekerd en bewaakt, en dan nog door 'jeunes filles volontaires', eerder dan door soldaten van het Franse leger.²³⁵ Hij besepte dat er dringend nood was aan een Belgische expert ter plaatse om de nationale belangen in Parijs te behartigen; een werk dat volgens hem ook niet al te lang zou duren, maximum een maand.²³⁶

Zelf had Lemaire na een korte inspectie verschillende kunstwerken van Belgische herkomst kunnen identificeren, die afkomstig waren van 'nos principales collections

---

²³¹ Ibidem.

²³² Ibidem.

²³³ Ibidem.

²³⁴ Ibidem.

²³⁵ Verslag van Lemaire aan Reul op zijn trip naar het Jeu de Paume, juni 1946, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

²³⁶ Ibidem.

juives'.²³⁷ In totaal had hij tegen augustus al weet van 27 cultuurgooderen uit joodse verzamelingen in het Jeu de Paume, waaronder de collecties Andriessse, Lyndhurst en Oppenheim.²³⁸ Het duurde dus tot juni 1946 voordat de joodse verzamelaars die slachtoffer waren geworden van de roofactiviteiten van de E.R.R. direct vernoemd werden door Lemaire. Wat verder opvalt, is dat er nog niet eerder een expert naar Parijs was gestuurd om de problemen ter plaatse aan te pakken; Lemaire had hierover reeds eind 1945 alarm geslagen. Het recupereren van geroofde joodse cultuurgooderen (die de meerderheid van de E.R.R.-roofkunst vormden) was schijnbaar geen prioriteit voor zijn collega's in Brussel. Uiteindelijk arriveerde Paul Broerman ergens eind augustus of begin september 1946 in Parijs om er orde op zaken te stellen, uiteindelijk voorzien van de nodige (Amerikaanse) documentatie over de activiteiten van E.R.R. in België tijdens de oorlog.²³⁹

3.4.4 Oostenrijk

Ook in de verschillende Oostenrijkse bezettingszones werd een beleid voor kunstrestitutie ontwikkeld; en ook hier waren er verschillende obstakels te overwinnen voor de Belgen. Eerst en vooral was de culturele cel van de DER in de eerste helft van 1946 blijkbaar te klein om een expert hiernaartoe te sturen: pas in oktober 1946 arriveerde Frans Baudouin, de vervanger van Lemaire in de Amerikaanse zones, in Oostenrijk.²⁴⁰ Tot op dat moment was de cel met name afhankelijk van de Nederlandse 'Monuments Men' wat betreft het verzamelen van informatie en het opsporen van geroofde kunstvoorwerpen van Belgische herkomst. België was echter niet de enige die van hun diensten profiteerde; in juli 1946 schreef de Nederlandse Jan Vlug in juli 1946 een rapport over een grote hoeveelheid kunstwerken die hij in het Dorotheum, een veilinghuis in Wenen, had gevonden.²⁴¹ Tijdens de oorlog waren ze met name door de

---

²³⁷ Ibidem.

²³⁸ *Oeuvres d'art se trouvant à Paris*, 1 augustus 1946, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

²³⁹ Brief van Lemaire aan LaFarge, 16 augustus 1946, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

²⁴⁰ Verslag van Baudouin aan Lemaire, 30 oktober 1946, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 378.

²⁴¹ Rapport van Jan Vlug aan de Interallied Property Control Commission in Wenen, 5 juli 1946, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 378.

Dienststelle Mühlmann geroofd, en niet alleen uit Nederland, maar ook België, Frankrijk, Italië en Polen.²⁴² Hiervan had hij er 8 herkend als zijnde van Belgische herkomst, waaronder 3 schilderijen en 4 beeldhouwwerken.²⁴³ Daarbovenop had hij in dezelfde maand een Belgisch kunstwerk kunnen identificeren in de zoutmijnen van Altaussee, een van de belangrijkste depot van geroofde kunst in Oostenrijk.²⁴⁴

Op 24 oktober 1946 slaagde Frans Baudouin erin om dit kunstdepot te bezoeken, samen met een Nederlandse vertegenwoordiger, zij het slechts één voormiddag. In zijn reisverslag van 30 oktober wijdt hij uit over de verschillende moeilijkheden waarmee hij in Altaussee te maken had gekregen.²⁴⁵ De zoutmijnen lagen in de Amerikaanse zone van Oostenrijk, maar erg dicht bij het bezettingsgebied van de Russen. In het licht van de toen al verslechterende relatie tussen beide mogendheden, waren de Amerikanen dus erg voorzichtig in wie de mijnen mocht bezoeken, en hoeveel, en wanneer.²⁴⁶ Daarnaast leefde er volgens Baudouin onder de Oostenrijkers het idee dat alle kunstwerken die voor het Hitlermuseum in Linz waren aangekocht, en die nog in Altaussee lagen opgeslagen, in Oostenrijk dienden te blijven.²⁴⁷ Ten slotte vertelt Baudouin over geruchten dat er tijdens de bevrijding van Oostenrijk verschillende kunstvoorwerpen uit de mijnen geroofd zouden zijn, misschien wel door het plaatselijke verzet.²⁴⁸ Hij vermoedde dat er zich hier ook Belgische kunstwerken onder bevonden.²⁴⁹ Dit alles kan verklaren waarom de Amerikanen Baudouin aanvankelijk zelfs probeerden te overtuigen dat er niets meer in Altaussee te vinden was.²⁵⁰ Gelukkig was Baudouin naar eigen zeggen voorzien van ‘une documentation assez détaillée’ waardoor hij toch toegang kreeg tot het kunstdepot. Hij vond tijdens dit bezoek niet alleen 2 schilderijen van Belgische herkomst, maar had ook verschillende cultuurgooderen herkend die aan

---

²⁴² Ibidem.

²⁴³ Ibidem.

²⁴⁴ Brief van Graaf d’Aspremont-Lynden, Chef de la Mission in Wenen, aan Minister van Buitenlandse Zaken P.H. Spaak, 20 juli 1946, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 378.

²⁴⁵ Verslag van Baudouin aan Lemaire, 30 oktober 1946, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 378.

²⁴⁶ Ibidem.

²⁴⁷ Ibidem.

²⁴⁸ Ibidem.

²⁴⁹ Ibidem.

²⁵⁰ Ibidem.

Frankrijk toebehoorden, waaronder boeken, schilderijen en wandtapijten. Hij was uitermate tevreden om de Fransen ten dienste te zijn, ‘en compensation de ce qu’ils ont fait pour nous’.²⁵¹

3.5 1947 – Trage maar gestage recuperatie

In 1947 zette de culturele cel van de DER zijn recuperatiewerk in Duitsland en Oostenrijk voort. Baudouin bleef aan het werk in de Amerikaanse zone, en ook voor de Britse en Franse zone, waar het recuperatie- en restitutiebeleid voor geroofde kunstvoorwerpen op gang begon te komen, waren intussen DER-vertegenwoordigers benoemd. In de Britse zone was Marcel Amand de verantwoordelijke expert, en in de Franse zone (en zoals reeds vermeld in het Jeu de Paume in Parijs) stond Paul Broerman in voor de Belgische kunstrecuperatie. Echter, met de juiste personen op de juiste plaats, bleven er de nodige problemen de kop opsteken.

3.5.1 ‘Rivaliteit’ met Leo Van Puyvelde

In 1947 werd de volgens Geert Sels ‘pijnlijkste’ belemmering voor het Belgische kunstrecuperatiebeleid opgelost; Leo Van Puyvelde, het hoofd van de Dienst voor Bescherming van het Cultureel Patrimonium, die aanvankelijk verantwoordelijk was gesteld voor de Belgische kunstrecuperatie, ging op pensioen.²⁵² Volgens Sels was er tot op dat moment sprake geweest van een rivaliteit tussen deze dienst en de culturele cel van DER, waarbij ze ‘stokken in elkaars wielen’ stoken.²⁵³ In het archief van de DER zijn er weliswaar aanwijzingen te vinden dat het niet meteen boterde tussen Van Puyvelde en de leden van de culturele cel van de DER, maar deze wijzen vooral op een onwil van de kant van Van Puyvelde om zich neer te leggen bij de beslissing om de eindverantwoordelijkheid voor de Belgische kunstrecuperatie bij de DER te leggen, en niet op een *wederzijdse* sabotage. Reeds in februari 1946 moest directeur-generaal Reul zich noodgedwongen richten tot de Minister van Openbaar Onderwijs om de nodige documentatie over beroofde particuliere verzamelaars te verkrijgen, die Van Puyvelde in

---

²⁵¹ Ibidem.

²⁵² Sels, Kunst voor Das Reich, 294.

²⁵³ Ibidem.

1945 had verzameld, maar die hij had nagelaten op te sturen naar de DER, ondanks het feit dat de culturele cel hier reeds naar had gevraagd.²⁵⁴

Vervolgens was er in april 1946 ineens onduidelijkheid wie nu precies verantwoordelijk was voor het beheer van de uit Duitsland en Oostenrijk gerecupereerde kunstwerken; terwijl de DER ervan overtuigd was dat Paul Coremans reeds enkele maanden voordien deze taak had gekregen, kwam Van Puyvelde ineens – zij het slechts tijdelijk – naar voren als mogelijke kandidaat voor deze functie.²⁵⁵ Begin 1947 was Reul het beu; op 5 februari schreef hij een geïrriteerde brief waarin hij benadrukte dat de DER de enige overheidsinstantie was die de bevoegdheid had om in het buitenland Belgische kunstwerken te op te sporen en te recupereren, terwijl de Dienst voor de Bescherming van het Cultureel Patrimonium van Van Puyvelde slechts ‘une mission d’information’ had gekregen, en dit alleen op Belgisch grondgebied.²⁵⁶ Reul klaagde aan dat deze dienst reeds meermaals over deze grenzen van zijn bevoegdheden was getreden door zijn medewerkers naar Duitsland en Oostenrijk te sturen in pogingen daar kunstwerken te recupereren.²⁵⁷

3.5.2 Het onderzoek in België

Naast de recuperatierizen die naar Duitsland en Oostenrijk gemaakt werden, moest er in België zelf ook een en ander onderzoek gevoerd worden om een duidelijk beeld te krijgen van wat er tijdens de Duitse bezetting met het Belgisch kunstpatrimonium gebeurd was. Er moest informatie kunnen worden overgeleverd aan de geallieerde mogendheden waaruit bleek dat de kunstwerken die België wilde recupereren, ook daadwerkelijk van haar grondgebied afkomstig waren. Zoals reeds in voorgaande paragrafen werd vermeld, besepte Lemaire al snel het belang hiervan in, maar eveneens bleek dat het geen evidentie was dat de leden van de culturele cel tijdens hun reizen

---

²⁵⁴ Brief van Reul aan de Minister van Openbaar Onderwijs, 8 februari 1946, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

²⁵⁵ Brief van Lavachery, hoofdconservator van de Koninklijke Musea voor Kunst & Geschiedenis aan E. Langui, attaché voor de Afdeling Schone-Kunsten bij het Ministerie van Openbaar Onderwijs, 1 april 1946, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

²⁵⁶ Brief van directeur-generaal Reul van de DER aan Minister Gobert d’Aspremont Lynden, 5 februari 1947, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 363.

²⁵⁷ Ibidem.

effectief voorzien waren van deze broodnodige documentatie. Een belangrijk voorbeeld hiervan is de inventaris van de toen bekende kunstwerken die tijdens Duitse bezetting uit België werden geroofd, die door de culturele cel werd opgesteld. Lemaire had reeds in oktober 1945, tijdens zijn eerste verblijf in Duitsland, opgemerkt dat zo'n inventaris een van de eerste stappen zou moeten zijn.²⁵⁸ Dit was mogelijk geweest, aangezien de meeste restitutief formulieren die beroofde particulieren en instellingen konden invullen, reeds in 1945 en 1946 bij de DER waren ingediend.²⁵⁹ Deze formulieren konden dan al vroeg als leidraad voor een dergelijke inventaris gediend hebben. Toch was de inventaris pas klaar in maart 1947, een anderhalf jaar later dus.²⁶⁰ Hierin werden in totaal 846 kunstwerken weergegeven, waarvan de meerderheid schilderijen.²⁶¹ De naam van het kunstwerk, de maker, de eigenaar, en de dimensie ervan werden erbij vermeld.²⁶² De inventaris was echter allesbehalve grondig: van 219 kunstwerken was de voormalige eigenaar nog niet gekend (deze werden dan 'collectionneur belge' genoemd), en de inventaris was niet voorzien van foto's, die het identificatieproces zeker hadden kunnen vergemakkelijken.²⁶³

Een volgend voorbeeld van de traagheid waarmee het onderzoek over de kunstroof in België zelf tot stand kwam, was het verzamelen van de nodige informatie over de activiteiten van de Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg in België tijdens de bezetting. Er kon immers niet enkel en alleen gesteund worden op het Amerikaanse rapport over deze organisatie, dat reeds in 1945 was verschenen. In oktober 1946 schreef Lemaire de verschillende taken neer die de culturele cel nog moest zien te volbrengen wat betreft het onderzoek naar de E.R.R., waaruit bleek dat de DER eigenlijk nog nergens stond wat dit onderzoek betreft; men had het Amerikaanse rapport nog niet

---

²⁵⁸ Rapport van Raymond Lemaire over 'le service de la Récupération des œuvres d'art Belges en Allemagne', 7 oktober 1945, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

²⁵⁹ *Interne aangifteformulieren van de DER betreffende geroofde kunstgoederen*, 1945-1948, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 410-412.

²⁶⁰ Staat van Belgische kunstwerken die tijdens de bezetting werden geroofd, 15 maart 1947, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 365.

²⁶¹ Ibidem.

²⁶² Ibidem.

²⁶³ Ibidem.

eens grondig doorgenomen.²⁶⁴ Pas in juli 1947 had Marcel Amand, die zich de voorgaande maanden met dit onderwerp had bezig gehouden, zijn rapport klaar.²⁶⁵

3.5.3 ‘Restitution par équivalence’

Voor dit terugkerend tekort aan voldoende documentatie over de kunstroof waarover Lemaire, Baudouin, Amand en Broerman moesten beschikken tijdens hun recuperatierizen naar Duitsland en Oostenrijk, en de hieruit voortvloeiende bemoeilijkte kunstrecuperatie, kunnen verschillende verklaringen naar voren worden geschoven. Enerzijds dient de moeizame communicatie met Van Puyvelde en diens Dienst voor de Bescherming van het Cultureel Patrimonium, die verantwoordelijk was voor het verzamelen van informatie over de kunstroof die op Belgisch grondgebied had plaatsgevonden, te worden vermeld. Anderzijds was er onder Duitse privéverzamelaars een toenemende tegenkanting en onwil wat betreft de restitutie van kunstwerken die ze tijdens de oorlog in de door hun regering bezette gebieden hadden gekocht, ondanks het geallieerde akkoord dat dergelijke transacties als nietig zouden worden beschouwd.²⁶⁶ Verschillende Duitse antiquairs, kunsthandelaren en -verzamelaars weigerden mee te werken met de geallieerde mogendheden en de vertegenwoordigers van landen zoals België, Nederland en Frankrijk, en beweerden dat de voormalige eigenaars van de kunstwerken deze op vrijwillige basis hadden verkocht. Veel informatie kon van dergelijke personen niet worden verkregen, en aangezien er in de archiefdocumenten van het jaar 1947 ook geen sprake meer is van ondervragingen van Belgische antiquairs, kunsthandelaren en -verzamelaars, konden door België maar moeilijk goed gefundeerde restitutieclaims worden ingediend voor de kunstwerken die tijdens de oorlog op een dergelijke manier van hand gewisseld waren.

---

²⁶⁴ Nota van Lemaire over het onderzoek naar de E.R.R. in België, 10 oktober 1946, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 364.

²⁶⁵ Rapport van Amand over de E.R.R. in België, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 364.

²⁶⁶ Nota van Lt. Kol. R. Marsily, hoofd van de Belgische Militaire Missie in de Britse Bezettingszone, aan de R.D.R. Division van het Britse leger, 3 mei 1947, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362; Tienjaarlijks werkingsverslag, 1940-1949, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 327.

Ten slotte, en misschien wel de belangrijkste reden waarom er schijnbaar weinig haast zat achter de Belgische kunstrecuperatie, is er een die zelden of nooit wordt genoemd: het geloof onder de leden van de culturele cel dat de geallieerde mogendheden uiteindelijk zouden overgaan tot een beleid van ‘restitution par équivalence’. Dit kan worden vertaald als ‘vervangende restitutie’, waarbij kunstwerken die niet door de beroofde landen zoals België, Nederland en Frankrijk konden worden teruggevonden en gerecupereerd, zouden moeten worden vervangen door kunstvoorwerpen van gelijke artistieke en monetaire waarde uit het Duitse kunstpatrimonium. België was echter niet uniek in dit geloof; het vormde één front samen met Nederland en Frankrijk wat deze kwestie betreft.²⁶⁷ Dit blijkt uit een rapport van Lemaire uit juni 1946, waarin hij de voor deze drie landen ideale oplossing uiteenzet: ‘de recevoir grâce à la récupération par équivalence quelques œuvres d’art importantes ayant une valeur financière égale à l’ensemble des œuvres d’art de seconde et troisième catégorie volées et achetées par les Allemands et non retrouvées’.²⁶⁸ Het emotionele belang dat aan deze kunstwerken van lagere graad door hun voormalige particuliere eigenaars kon worden gehecht, was van weinig tel voor Lemaire; zolang België er maar enkele topstukken bij had.²⁶⁹ Hij vreesde dat indien een dergelijk ‘vervangbeleid’ niet zou worden ingevoerd, België een belangrijk deel van haar cultureel patrimonium zou kwijtspelen, want hij beseefte blijkbaar dat hij en zijn collega’s van de culturele cel allesbehalve *alle* verdwenen Belgische kunstwerken zouden kunnen opsporen.²⁷⁰

Echter, een jaar en veel kostbare tijd later was er door de geallieerden nog steeds niets definitiefs beslist omtrent deze kwestie, maar het zag ernaar uit dat slechts kunstvoorwerpen van uitzonderlijke artistieke en monetaire waarde in aanmerking zouden kunnen komen voor een ‘restitution par équivalence’.²⁷¹ Dit vermoeden van

---

²⁶⁷ Rapport van Lemaire aan Reul, juni 1946, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

²⁶⁸ Ibidem.

²⁶⁹ Ibidem.

²⁷⁰ Ibidem.

²⁷¹ Verslag van Lemaire, 14 mei 1947, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

Lemaire, dat enkel erg zeldzame kunstwerken zouden kunnen worden vervangen, werd in juli 1948 bevestigd door de Secretaris-Generaal van het Amerikaanse bezettingsleger.²⁷²

3.5.4 Verwezenlijkingen

Ondanks de bovengenoemde moeilijkheden, ging het recuperatiewerk gewoon door. In september 1947 schreef Lemaire een rapport over de resultaten die door de culturele cel doorheen dit jaar behaald waren.²⁷³ Uit de Amerikaanse zone in Duitsland waren een veertigtal schilderijen gerecupereerd en terug naar België gebracht; Lemaire schatte al deze werken tezamen op ongeveer 15 miljoen Belgische franken.²⁷⁴ De meeste hiervan werden uiteindelijk aan de Belgische staat gerestitueerd; hij vermeld hierbij echter niet hoeveel ervan oorspronkelijk aan particuliere eigenaars hadden toebehoord.²⁷⁵

Daarnaast waren ook enkele kostbare wandtapijten teruggevonden, bovenop 'un lot important de tableau, d'objets d'art et de meubles anciens, [...] provenant pour la plupart de collections israélites belges'.²⁷⁶ Dit is een van de weinig keren dat de joden expliciet worden genoemd als aparte slachtoffergroep door Lemaire. Ten slotte werden er in deze zone ook in totaal 88 kisten gevuld met boeken en archieven en 34 meubelen gerecupereerd die afkomstig waren uit een Belgische vrijmetselaarsloge.²⁷⁷

In de Franse bezettingszone in Duitsland had Broerman een vijftiental schilderijen kunnen recupereren, terwijl er nog een transport van allerhande soorten kunstvoorwerpen ter waarde van meer dan 2 miljoen franken klaar lag om naar België gebracht te worden.²⁷⁸ Broerman had in het Jeu de Paume in Parijs tevens een twintigtal schilderijen van Belgische herkomst teruggevonden.²⁷⁹ Daarenboven werden er in Nederland een tiental schilderijen van de Vlaamse Primitieven ontdekt, met een geschatte waarde van 7 miljoen franken, die ten onrechte aan dit land waren

---

²⁷² Brief van James E. King, Secretaris-Generaal van het Amerikaanse Militaire Bewind in Duitsland, aan Baudouin, 3 juli 1948, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

²⁷³ *Activité du service de la récupération des œuvres d'art*, 10 september 1947, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

²⁷⁴ Ibidem.

²⁷⁵ Ibidem.

²⁷⁶ Ibidem.

²⁷⁷ Ibidem.

²⁷⁸ Ibidem.

²⁷⁹ Ibidem.

gerestitueerd, maar die eigenlijk van Belgische afkomst waren.²⁸⁰ Hoogstwaarschijnlijk betrof dit kunstwerken die via Nederland naar Duitsland waren getransporteerd, en dus Nederlandse stempels of initialen bevatten. België bleef dus problemen ondervinden vanwege dit specifieke aspect van het geallieerde restitutiebeleid. In de Britse zone tenslotte, had Amand werk gemaakt van de recuperatie van niet minder dan 20 ton Belgische archieven, en de identificatie van een vijftigtal kunstvoorwerpen.²⁸¹

Ook in Oostenrijk werden successen behaald: in augustus werden in totaal 128 verschillende soorten kunstvoorwerpen uit de Amerikaanse zone gerecupereerd en terug naar België gebracht.²⁸² Deze waren met name afkomstig uit Altaussee en Schloss Kogl.²⁸³ Later in het jaar werden ook nog twee kostbare schilderijen ontdekt in Altaussee, voor een waarde van anderhalf miljoen franken.²⁸⁴ Daarnaast werden in het Britse bezettingsgebied 154 kisten met boeken gerecupereerd, die op 2 miljoen franken werden geschat.²⁸⁵

3.6 Eind jaren 40 tot begin jaren 50 – Overgang van recuperatie naar restitutie

Na meerdere jaren intensief recuperatiewerk begon de focus van de DER vanaf het eind van de jaren veertig te verschuiven naar de uiteindelijke restitutie van de gerecupereerde kunstvoorwerpen. Deze ontwikkeling vond niet alleen plaats onder invloed van veranderingen in de geallieerde restitutiepolitiek, maar werd ook gestimuleerd door interne hervormingen binnen de Dienst voor Economische Recuperatie zelf. Voor de restitutie van de teruggevonden cultuurgooderen werden verschillende oplossingen bedacht, die eveneens door de bredere naoorlogse politieke context werden beïnvloed.

---

²⁸⁰ *Activité du service de la récupération des œuvres d'art au cours du 1er trimestre 1947*, 23 mei 1947, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

²⁸¹ Ibidem.

²⁸² Lijst van uit Oostenrijk gerecupereerde Belgische kunstwerken, 4 augustus 1947, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 376.

²⁸³ Ibidem.

²⁸⁴ *Activité du service de la récupération des œuvres d'art*, 10 september 1947, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

²⁸⁵ Ibidem.

3.6.1 Dreigende deadlines

Vanaf 1948 ging het geallieerde restitutiebeleid een nieuwe fase in, maar net als bij de opstart was er ook in dit stadium sprake van een ongelijke ontwikkeling, die voor de nodige verwarring zorgde. Zoals reeds in hoofdstuk 2 werd gesteld, waren het met name de Amerikanen die vonden dat de beroofde landen inmiddels genoeg tijd hadden gekregen om hun restitutieclaims in te dienen: zij waren dan ook de eerste om een einddatum vast te leggen waarna er geen claims meer zouden worden geaccepteerd in hun bezettingszone. Onrust omtrent deze mogelijke beëindiging van het geallieerde restitutiebeleid is dan ook de rode draad doorheen de archiefdocumenten van dit jaar van de culturele cel. Er wordt regelmatig gespeculeerd over welke datum de Amerikanen zouden vastleggen, en in hoeverre de Britten de Fransen hen zouden volgen in deze beslissing. In zijn *Kunst voor Das Reich* stelt Geert Sels dat de DER 'plots' voor een dergelijke deadline stond, en dat gezien de trage opstart, dit weinig goeds betekende voor de Belgische kunstrecuperatie.²⁸⁶

Uit de genoemde archiefdocumenten blijkt echter dat het meerdere maanden duurde voordat een specifieke einddatum door de Amerikanen werd vastgelegd, en dat deze *niet* van toepassing zou zijn op verschillende soorten goederen, waaronder schepen, voertuigen, en cultuuroederen.²⁸⁷ De Directeur-Generaal van de DER, Reul, was ook reeds in april al op de hoogte van deze uitzonderingspositie die voor kunstvoorwerpen was weggelegd.²⁸⁸ De verantwoordelijkheid voor het beheer van de *Central Collecting Points* zoals die in München en Offenbach, zou echter op 15 september 1948 officieel aan de Duitsers worden overgedragen.²⁸⁹ De deadline voor restitutieclaims in de Britse zone kwam er tevens pas in 1950, terwijl de Fransen zelfs geen einddatum hebben vastgelegd.

---

²⁸⁶ Sels, *Kunst voor Das Reich*, 293.

²⁸⁷ Tienjaarlijks werkingsverslag, 1940-1949, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 327.

²⁸⁸ Nota van Reul aan de leiders van Belgische Militaire Missie in de geallieerde bezettingszones, 7 april 1948, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

²⁸⁹ Brief van Rossignol aan Lemaire, 20 augustus 1948, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

Intussen liep het Belgische recuperatiewerk in Duitsland en Oostenrijk in 1948 toch al langzamerhand op zijn einde; eind mei schreef Baudouin dat er binnen enkele maanden weinig tot geen Belgische kunstexperts meer zouden nodig zijn in de verschillende bezettingszones, ondanks het feit dat er nog steeds voor ‘ongeveer duizend’ vermiste kunstvoorwerpen van Belgische herkomst restitutieclaims waren ingediend.²⁹⁰ Hij voorzag hiervoor twee mogelijke oplossingen. Enerzijds werd in het DER-hoofdkantoor in Brussel verder gewerkt aan de inventaris van de belangrijkste Belgische kunstwerken (vooral schilderijen) die nog niet waren teruggevonden; deze zou met aanvullende informatie en met foto’s worden voorzien, en doorheen Duitsland worden verspreid.²⁹¹ Anderzijds blijkt dat er onder de leden van de culturele cel nog steeds de hoop bestond dat de geallieerden zouden overgaan tot een vervangend restitutiebeleid, waarover er nog altijd geen definitieve beslissing was genomen: ‘As the restitution activity is coming to an end, in the meantime, the problem of restitution in kind becomes more important’.²⁹²

3.6.2 De Belgische recuperatieresultaten tentoongesteld

Op 17 september legde Lemaire verslag af aan Directeur-Restituties Rossignol van de DER over de recuperatieactiviteiten van de culturele cel van de afgelopen jaren. Tot op dat moment was deze erin geslaagd om in totaal 1484 objecten en kisten met boeken uit Duitsland en Oostenrijk te recupereren. In de verschillende zones wachtten er op het moment dat dit rapport geschreven werd tevens nog ongeveer 85 kunstvoorwerpen en meerdere kisten met boeken en archieven op hun transport naar België; een taak die volgens Lemaire vóór het eind van 1948 zou kunnen worden volbracht.²⁹³ Voor de overgrote meerderheid van deze recupereerde werken golden twee principes: ze waren tijdens de bezetting aan Duitse onderdanen verkocht, en er waren na de oorlog géén

---

²⁹⁰ Brief van Baudouin aan de Amerikaanse MFAA-sectie, 28 mei 1948, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

²⁹¹ Ibidem; Brief van Reul aan het Ministerie van Buitenlandse Zaken, 23 februari 1948, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

²⁹² Brief van Baudouin aan de Amerikaanse MFAA-sectie, 28 mei 1948, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

²⁹³ Ibidem.

restitutieformulieren bij de DER voor ingediend.²⁹⁴ Ondanks het feit dat het Belgisch onderzoek naar tijdens de oorlog verhandelde kunstwerken weinig diepgaand kan genoemd worden, sloeg de culturele cel van de DER er dus toch in een degelijke hoeveelheid van deze werken terug te halen.

Van de kunstwerken waarvoor er wél restitutieformulieren waren binnengebracht, 2800 stuks in totaal volgens Lemaire, waren er slechts 78 gerecupereerd.²⁹⁵ Deze invulformulieren konden nochtans veel belangrijke informatie bevatten; over het geclaimde object (titel, maker, onderwerp, materiaal, dimensies, omschrijving, handtekening, herkomst, bibliografie, geschatte waarde), over de voormalige eigenaar (naam, adres, nationaliteit), en over de wijze waarop het kunstwerk was onteigend (betrokken Duitse diensten/personen, datum, plaats, verkoop of roof).²⁹⁶ Ze waren echter zelden volledig of zelfs voor de helft ingevuld. In deze formulieren zijn de namen van de belangrijkste joodse collecties in België terug te vinden, zoals Andriessse, Lyndhurst, Oppenheim, Goldschmidt, Phillipson, Springer, Aronstein, Cahen, enz.²⁹⁷

Op het moment waarop het recuperatiewerk van de culturele cel grondig werd teruggeschroefd, vonden Lemaire en toenmalig Minister van Openbaar Onderwijs Camille Huysmans dat het tijd was om een tentoonstelling te organiseren met de beste kunstwerken die uit Duitsland en Oostenrijk konden worden teruggehaald: ‘une exposition de chefs-d’oeuvres’.²⁹⁸ Dit was geen uniek idee; Frankrijk, Nederland, Italië en Polen hadden al een dergelijke tentoonstelling achter de rug.²⁹⁹ Net zoals het in hun tentoonstellingen het geval was geweest moest ook deze een ‘plechtige manifestatie’ worden van België had bereikt in haar strijd om haar nationaal cultureel patrimonium.³⁰⁰ Dat dit ook echt als een strijd diende beschouwd worden door het grote publiek, bleek uit de naam die aan de tentoonstelling gegeven werd: ‘Herwonnen kunstwerken uit

---

²⁹⁴ Verslag van Lemaire aan Rossignol, 17 september 1948, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

²⁹⁵ Ibidem.

²⁹⁶ *Formulaires interne de déclaration*, 1945-1948, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nrs. 400-412.

²⁹⁷ Ibidem.

²⁹⁸ Tienjaarlijks werkingsverslag, 1940-1959, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 327.

²⁹⁹ Sels, *Kunst voor Das Reich*, 295.

³⁰⁰ Ibidem.

Duitsland'.³⁰¹ Niet alleen op militair en politiek vlak, maar ook op cultureel gebied hadden de geallieerden, dus ook België gezegevierd. Gedurende de twee laatste maanden van 1948 kon het publiek in het Paleis voor Schone Kunsten in Brussel (tijdens de oorlog tevens de draaischijf van Belgische kunsthandel) in totaal 42 schilderijen, drie beeldhouwwerken, vijf tapijten, verschillende set porselein, en meerdere zeldzame boeken bewonderen.³⁰²

De wijze waarop deze kunstvoorwerpen werden tentoongesteld, is tekenend voor het nationale kader waarbinnen men de Belgische kunstrecuperatie beschouwde; ze werden voorzien van bijschriften waarin te lezen was door welke 'nazischurk' de kunstwerken waren geroofd, maar het publiek kreeg geen uitleg over wie de voormalige particuliere eigenaars waren geweest. Uitzonderingen op deze regel waren gerenommeerde kunstwerken uit *publieke* collecties die als het ware als nationaal erfgoed werden beschouwd, zoals de *Madonna met kind* van Michelangelo uit de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Brugge, of *Het laatste avondmaal* van Dirk Bouts uit de Sint-Pieterskerk in Leuven.

3.6.3 Het lot van de recupereerde kunst: restitutie, museum, veiling?

Eens het recuperatiewerk er goed als op zat voor de culturele cel van de DER, drong de vraag zich op wat er nu precies met de recupereerde kunstwerken diende te gebeuren. Uiteindelijk kregen deze cultuurgoederen drie verschillende bestemmingen. De bedoeling hier is niet om precieze aantallen en procenten op te sommen, maar om een algemeen beeld te geven van welke oplossingen er voor de gerecupereerde kunstvoorwerpen werden bedacht, en welke prioriteiten de Dienst voor Economische Recuperatie hierbij stelde. De kleinste groep van de teruggehaalde cultuurgoederen werd aan hun oorspronkelijke eigenaars gerestitueerd. Naast de eerder genoemde kunstwerken uit publieke collecties zoals het Lam Gods, de werken uit de Onze-Lievevrouwekerk uit Brugge, enz., werden in de periode 1946-1948 – volgens een lijst uit het archief van de DER – reeds 54 kunstvoorwerpen aan hun voormalige particuliere

---

³⁰¹ *Eindverslag Studiecommissie*, 248.

³⁰² Sels, *Kunst voor Das Reich*, 295.

eigenaars (twaalf personen in totaal, waaronder ook joodse verzamelaars), teruggegeven.³⁰³ Meer informatie over hoeveel werken nog in de hierop volgende jaren aan hun rechtmatige bezitters werden gerestitueerd, ontbreekt in het archief; er zijn geen correspondentie of ander bewijzen terug te vinden waaruit blijkt dat in deze periode nog op actieve wijze naar de oorspronkelijke eigenaars van de gerecupereerde kunstwerken werd gezocht. Afgaande op de cijfers die in de geraadpleegde secundaire literatuur worden gegeven, ging de DER in slechts 10% van de gevallen over tot de restitutie van cultuurgoederen aan hun voormalige eigenaars.³⁰⁴

Het andere deel van de herwonnen kunstvoorwerpen, meer dan 90% dus, kwam in de handen van de Belgische staat terecht. Deze bevonden zich nog steeds in de Koninklijke Musea voor Kunst & Geschiedenis in Brussel. Voor deze groep werden twee verschillende oplossingen bedacht. Vanuit het Ministerie van Openbaar Onderwijs kwam het idee om een commissie op te richten die een selectie diende te maken van de beste overblijvende kunstvoorwerpen; deze zouden dan aan een ‘gematigde prijs’ aan de Belgische kunstmusea ter beschikking worden gesteld.³⁰⁵ De kunstvoorwerpen die niet werden uitgekozen, zouden via openbare veilingen in het Paleis voor Schone Kunsten ten gunste van de Belgische staat worden verkocht. In een brief van Reul aan de Inspecteur-Generaal van de Administratie der Domeinen, de overheidsdienst die verantwoordelijk was voor de verkoop van staatseigendommen, gedateerd op 15 januari 1949, bleek dat men toen al beslist had om tot een dergelijk stappenplan over te gaan: *‘Le Département de l’Instruction Publique ferait tout d’abord choix des œuvres dont il entend enrichir notre Patrimoine culturel. Les œuvres dont il se désintéresserait, seraient transférées, par nos soins, à l’Administrations des Domaines qui pourrait les mettre en vente au profit du Trésor.’*³⁰⁶ Ook de lijst van kunstwerken die als mogelijke aanwinsten voor de Belgische musea werden beschouwd, was al opgemaakt; 116 verschillende schilderijen – die volgens Reul allemaal tijdens de bezetting op ‘reguliere wijze’ aan Duitse burgers

---

³⁰³ *Liste des oeuvres d’art restituées*, 7 januari 1949, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 362.

³⁰⁴ *Eindverslag Studiecommissie*, 254; Wouters, ‘De naoorlogse erkenning’, 1051.

³⁰⁵ *Ibidem*, 248-249.

³⁰⁶ Brief van Reul aan de Inspecteur-Generaal van de Administratie der Domeinen, 15 januari 1949, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 386.

waren verkocht – werden hierin opgesomd.³⁰⁷ Deze werden gezamenlijk op Fr. 5.363.000 geschat, waarvan er 12 (waaronder 3 werken van de Vlaamse Primitieven) boven de 100.000 werden geschat.³⁰⁸ De meeste waren echter tussen Fr. 20.000 en Fr. 100.000 waard.³⁰⁹ Daarnaast was er reeds een lijst opgesteld van 44 allerhande soorten kunstvoorwerpen, zoals sculpturen, wandtapijten, aardewerk, antieke meubelen, enz. die ter beschikking konden worden gesteld aan de Koninklijke Musea voor Kunst & Geschiedenis, voor een totale waarde van meer dan Fr. 1.000.000.³¹⁰

De uiteindelijke beslissing viel in de loop van 1949; het Ministerie van Openbaar Onderwijs kocht in totaal 70 schilderijen voor een totale waarde van Fr. 4.060.000.³¹¹ De Koninklijke Musea voor Schone Kunsten in Brussel kregen 52 stuks (en de meest waardevolle), terwijl de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten in de verschillende Belgische provincies er 18 toegewezen kregen. Ook de 44 kunstvoorwerpen van allerlei aard werden aangekocht, en kregen een plaats in de Koninklijke Musea voor Kunst & Geschiedenis. Een voorwaarde was dat al deze kunstvoorwerpen het label ‘DER-stuk’ zouden krijgen bij hun inventarisering, zodat hun ‘restitutiestatuu’ in de toekomst niet zou worden vergeten.³¹² Daarenboven wenste men bij het Ministerie van Openbaar Onderwijs over de dossiers over de herkomstgeschiedenis van de aangekochte werken te beschikken.³¹³ Op 11 december 1950 vond de officiële overdracht van de kunstwerken plaats. Men besepte bij de DER erg goed dat de Belgische overheid met deze massa-aankoop een goede zaak had gedaan, en dat het nationaal cultureel patrimonium hier behoorlijk ‘verrijkt’ was uitgekomen.³¹⁴ Uiteindelijk werden er in totaal 639 cultuuroederen verdeeld onder 15 verschillende Belgische musea.³¹⁵

---

³⁰⁷ *Oeuvres d'art intéressant les Musées Royaux des Beaux-Arts*, 15 januari 1949, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 386.

³⁰⁸ Ibidem.

³⁰⁹ Ibidem.

³¹⁰ Ibidem.

³¹¹ Brief van Rossignol aan de Administratie der Domeinen, 7 september 1949, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 386; Staten van kunstwerken afstaan aan Belgische musea, 25 juni 1949, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 387.

³¹² Valgaeren, ‘Geroofde kunstvoorwerpen tijdens WOII’, 609.

³¹³ Interne DER-correspondentie, 7 juli 1950, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 386.

³¹⁴ Brief van de DER aan de Administratie der Domeinen, 4 maart 1950, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 386.

³¹⁵ *Eindverslag Studiecommissie*, 249-250.

Een andere overheidsinstantie die verrijkt uit het kunstrecuperatiebeleid kwam, was de Belgische Schatkist. De kunstvoorwerpen die niet gekozen werden om de Belgische musea collecties te vervoegen, werden doorheen de periode 1948-1954 (30 december 1948, 30 en 31 januari 1950, 21 mei 1951, 21 en 22 juli 1951, 5 november 1952 en 22 november 1954) aan de hand van zes openbare veilingen verkocht in het Paleis voor Schone Kunsten te Brussel.³¹⁶ Naar aanleiding van de eerste veiling op 30 december 1948 kon het publiek de twee dagen voordien de te koop geplaatste kunstvoorwerpen gaan bekijken; hierbij werden er 27 meubelstukken door hun voormalige eigenaars (vier verschillende joodse verzamelaars) herkend, opgeëist, en gerestitueerd.³¹⁷ Volgens de Studiecommissie joodse goederen waren alle 297 te koop aangeboden kunstvoorwerpen van joodse herkomst, aangezien ze uit de BTG- en ERR-opslagplaatsen afkomstig waren.³¹⁸ Dit feit werd echter nergens vermeld in de veilingcatalogus.³¹⁹ Ook tijdens de twee veilingen op 30 en 31 januari 1950, die 491 loten telde, werden er enkele kunstvoorwerpen door joodse erfgenamen herkend; 7 schilderijen.³²⁰ Het feit dat voormalige eigenaars hun kunstvoorwerpen op deze veilingen herkenden, was echter uitzonderlijk, zeker gezien het feit dat er door de DER of het PSK geen enkele poging werd ondernomen om joodse verzamelaars op de hoogte te stellen van deze veilingen.³²¹

Behalve de veiling van 30 december 1948, bevatten alle openbare verkopen in het PSK zowel cultuurgooederen die uit joodse collecties waren geroofd, als (eventueel ook joodse) kunstvoorwerpen die tijdens bezetting door Belgische antiquairs en kunstverzamelaars verhandeld waren.³²² Bij de derde, vierde, vijfde en zesde veilingen, die veel kleiner van omvang waren en waarbij er kunstvoorwerpen van lagere kwaliteit

---

³¹⁶ Dossiers inzake de openbare verkoop van gerecupereerde kunstwerken uit Duitsland in het Paleis voor Schone Kunsten te Brussel, 1948-1954, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nrs. 380-385.

³¹⁷ Brief van Jan De Mul, hoofd van de Dienst van Openbare Veilingen van het Paleis voor Schone Kunsten aan Lemaire, 29 november 1948, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 380; Nota van Rossignol aan de Koninklijke Musea voor Kunst & Geschiedenis, 29 december 1948, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 380; *Eindverslag Studiecommissie*, 250-251.

³¹⁸ *Eindverslag Studiecommissie*, 251.

³¹⁹ *Ibidem*, 250

³²⁰ *Ibidem*, 251.

³²¹ *Ibidem*.

³²² *Ibidem*, 251-252.

werden aangeboden, werden er 63 cultuurgoederen verkocht.³²³ In het *Eindverslag* van de Studiecommissie wordt geschat dat bijna de helft van de totale opbrengst van deze zes veilingen (Fr. 1.535.004 van Fr. 3.303.395) afkomstig is van de verkoop van joodse cultuurgoederen.³²⁴

Dat er net zoals bij de recuperatie van cultuurgoederen door de DER, ook bij de verkoop ervan, amper over de joodse problematiek werd gerept, blijkt uit een artikel uit het Brussels weekblad *Pourquoi pas* waarin uitgebreid verslag wordt afgelegd over de veiling in het PSK van 30 en 31 januari 1950.³²⁵ Uit dit artikel blijkt niet zozeer een visie op de Duitse bezetter als kunstrovers, maar als kunst koper, zij het wel als onderdeel van zijn uitgebreide roofconomie: ‘Nos tableaux, qu’en somme, ces ont les particuliers qui les ont vendus, l’Etat qui les a payés et les Boches qui les ont emportés.’³²⁶ Het gegeven dat de meerderheid van de gerecupereerde kunstwerken niet werd opgeëist door hun voormalige eigenaars, wordt niet verbonden aan het feit dat het voor de joodse gemeenschap (althans degene die de oorlog overleefd hadden) allesbehalve evident was om hun geroofde kunstvoorwerpen te claimen, maar aan het idee dat deze cultuurgoederen zo goed als allemaal op vrijwillige basis moeten zijn verkocht: ‘Elles n’ont pas été réclamées pour la bonne raison que leurs propriétaires les avaient vendues, en faisant bien souvent une excellente affaire.’³²⁷ De voormalige eigenaars van de onteigende kunstvoorwerpen hadden in deze visie niet alleen op juridisch vlak geen poot om op te staan, maar moesten zelfs *verrijkt* uit de Duitse bezetting gekomen zijn. Ze hadden in andere woorden dus geen reden om te klagen over het Belgisch recuperatie- en restitutiebeleid.

Uiteindelijk werd de Belgische gemeenschap, eerder dan particuliere verzamelaars, als het grootste slachtoffer van de Duitse kunstroof beschouwd; de Belgische staat had vanuit deze optiek alle recht om met de door haar gerecupereerde

---

³²³ Ibidem.

³²⁴ Ibidem, 252.

³²⁵ Artikel uit het weekblad ‘Pourquoi pas’ over de veiling in het PSK van 30 en 31 januari 1950, februari 1950, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 381.

³²⁶ Ibidem.

³²⁷ Ibidem.

goederen te doen was ze wilde, of ze deze nu in musea wou hangen, of ze wilde veilen.³²⁸ Dit prioriteren van het herstel van het nationaal cultureel patrimonium boven dat van particuliere (joodse) collecties, kan in verband worden gebracht met het in *Gewillig België* beschreven dominante patriottische paradigma waarin de oorlog in deze periode door de geallieerden werd geïnterpreteerd.³²⁹

3.6.4 Het (on)gedane werk

Dat er kort na de afbouw van het recuperatiebeleid voor cultuurogoederen al snel werd overgegaan tot de liquidatie van de gerecupereerde kunstvoorwerpen die niet werden gerestitueerd, was geen unicum in het beleid van de Dienst voor Economische Recuperatie. Ook de industriële goederen en schepen die België uit Duitsland had kunnen recupereren of als herstelbetalingen had ontvangen, werden door de dienst snel vereffend.³³⁰ Daarenboven kan gesteld worden dat de beslissing om vanaf het eind van de veertig het recuperatiebeleid voor kunstvoorwerpen grotendeels af te bouwen, ook van toepassing was op de andere soorten goederen die de DER moest recupereren. Vanaf de jaren vijftig is er een duidelijke verschuiving op te merken binnen het activiteitenpakket van de Dienst voor Economische Recuperatie. Dit is met name af te leiden uit de tienjaarlijkse werkingsverslagen van de dienst voor de periodes 1940-1949 en 1950-1959.³³¹ Waar er in de jaren veertig een nadruk werd gelegd op het tenietdoen van de door de oorlog veroorzaakte schade aan de hand van een veelzijdige recuperatie- en restitutiebeleid, begon men in de jaren vijftig steeds meer te focussen op het heropbouwen en onderhouden van goede handelsbetrekkingen met Duitsland.³³²

Deze overgang van economische recuperatie naar economische samenwerking is al te merken in de afsluitende alinea van het werkingsverslag van 1940-1949:

---

³²⁸ Ibidem.

³²⁹ Wouters, 'De Jodenvervolgning voor de Belgische rechters (1944-1951)', 766.

³³⁰ *Eindverslag Studiecommissie*, 238 en 252-253.

³³¹ Tienjaarlijkse werkingsverslagen van de DER, 1940-1959, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nrs. 327-328.

³³² Ibidem.

*Nous pensons que notre action, menée alors que l'Allemagne était encore en plein chaos, peut être comparée à celle du pionnier qui trace la voie et élimine les difficultés. Il ne paraît pas douteux au surplus, que nos efforts aient contribué à la normalisation des opérations commerciales avec l'Allemagne. L'O.R.E. apprécierait que ses interventions à caractère exceptionnel dans des opérations commerciales privées, soient considérées dans ce sens, et comme ayant contribué à la reprise des échanges traditionnels avec l'Allemagne.*³³³

De recuperatie en restitutie van goederen, en het regelen van herstelbetalingen worden in het werkingsverslag van 1950-1959 reeds omschreven als 'oudere activiteiten', terwijl de dienst er allerhande 'nieuwe activiteiten' had bij gekregen, waarin vooral de steenkoolindustrie centraal stond.³³⁴

Het is moeilijk een beeld te vormen van het uiteindelijke aandeel dat cultuurgoederen hadden in het totale recuperatiebeleid van de Dienst voor Economische Recuperatie; de uit Duitsland en Oostenrijk teruggehaalde kunstvoorwerpen werden noch opgenomen in de waardentabellen van de jaarlijkse, noch van de tienjaarlijkse rapporten van de DER.³³⁵ Wat echter wel uit het tienjaarlijks werkingsverslag voor de periode 1940-1949 afgeleid kan worden, is de algemene verhouding van de recuperatie- en restitutiecijfers voor particulieren enerzijds, en voor de Belgische staat anderzijds. In de periode 1945-1949 slaagde de DER erin om goederen voor een totale waarde van 3,5 miljard Belgisch franken te recupereren.³³⁶ Uiteindelijk werd het overgrote deel hiervan, namelijk 3 miljard, aan particulieren gerestitueerd, terwijl het overige half miljard de Belgische staat toekwam.³³⁷ Dit is een compleet andere verhouding van deze die bij de restitutie van cultuurgoederen te zien is; zoals in de vorige paragraaf werd besproken, werd slechts 10% van de gerecupereerde

---

³³³ Tienjaarlijks werkingsverslag van de DER, 1940-1949, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 327.

³³⁴ Tienjaarlijks werkingsverslag van de DER, 1950-1959, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 328.

³³⁵ Jaarlijkse rapporten betreffende de werkzaamheden van de DER, 1947-1953, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 329-335.

³³⁶ Tienjaarlijks werkingsverslag van de DER, 1940-1949, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 327

³³⁷ Ibidem.

kunstvoorwerpen aan particulieren teruggegeven; al de rest kwam ten goede aan de Belgische staat.

In de jaren vijftig werd de nog niet teruggevonden roofoorkunst echter nog niet volledig vergeten; in 1955 stelde de DER een lijst op van alle gekende Belgische cultuurgoederen die nog moesten worden gelokaliseerd en geïdentificeerd.³³⁸ Deze 90 pagina's tellende inventaris bevatte in totaal 1564 kunstvoorwerpen – hoofdzakelijk schilderijen, maar ook sculpturen en wandtapijten worden beschreven.³³⁹ De meeste hiervan waren in het kader van de M-Aktion door de Dienststelle Westen uit België geroofd, en dus van joodse herkomst.³⁴⁰

Het Belgisch kunstrecuperatie- en kunstrecuperatiebeleid bestond grofweg uit twee verschillende realiteiten: de recuperatie van cultuurgoederen uit Duitsland en Oostenrijk waarbij deze voorwerpen aan de Belgische staat werden teruggegeven, en de hierop volgende restitutie aan de rechtmatige eigenaars door de Belgische overheid. Bij deze twee fases werden duidelijk verschillende principes gehanteerd: waar bij de recuperatie *alle* tijdens de bezetting uit België verdwenen kunstvoorwerpen in aanmerking kwamen voor teruggave aan de Belgische staat, die zich hierbij met name richtte op de kunstwerken met een hoge monetaire en patriottische waarde, werden er bij het binnenlands restitutiebeleid veel strengere eisen gesteld aan voormalige eigenaars aan wie de gerecupereerde kunstwerken konden worden gerestitueerd. Uiteindelijk werd slechts 10% van het totale aantal gerecupereerde cultuurgoederen aan particulieren teruggegeven, terwijl deze 90% van het aantal gedupeerden uitmaakten. De recuperatie in Duitsland en Oostenrijk verliep echter ook niet van een leien dakje. Dit werd veroorzaakt door verschillende factoren, die in wisselwerking met elkaar stonden, namelijk een trage opstart, interne verwarring over bevoegdheden, een ongelijkmatig geallieerd restitutiebeleid, een voortdurende gebrekkige documentatie van de kunstroof, en chronisch personeelstekort.

---

³³⁸ Staten van uit België geroofde kunstwerken die tegen eind 1955 nog niet Duitsland werden gerecupereerd, 1955, Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie, Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 374.

³³⁹ Ibidem.

³⁴⁰ Ibidem.

Conclusie

In dit onderzoek is het Belgische beleid voor de recuperatie en restitutie van geroofde kunstvoorwerpen na afloop van de Tweede Wereldoorlog in een bredere contemporaine context te geplaatst. De wijze waarop de Belgische kunstrestitutiebeleid vorm kreeg, op welke principes ze was gebaseerd, en hoe ze functioneerde in de dagelijkse praktijk, zijn verschillende aspecten van het beleid die afhankelijk waren van en mede werden gevormd door een combinatie van verschillende binnenlandse en buitenlandse factoren, die zowel van politieke als economische van aard konden zijn. Bij het maken van een evaluatie van de Belgische kunstrestitutiebeleid is het belangrijk de wisselwerking tussen deze verschillende factoren in ogenschouw te nemen. In hoeverre kan het beleid van de Belgische Dienst voor Economische Recuperatie succesvol genoemd worden wat betreft de recuperatie en restitutie van tijdens de Tweede Wereldoorlog geroofde kunstvoorwerpen, beschouwd in de context van de Wederopbouw en contemporaine opvattingen over roofkunst en restitutie?

In de voor dit onderzoek geraadpleegde literatuur wordt het eerste deel van de bovenstaande vraag doorgaans op negatieve wijze beantwoord; de contextuele omstandigheden waarbinnen het beleid functioneerde worden hierbij echter zelden op voldoende wijze in rekening genomen. De cijfermatige wijze waarmee het Belgisch beleid voor kunstrecuperatie en -restitutie wordt benaderd, en de manier waarop het wordt vergeleken met het contemporaine beleid van de buurlanden Nederland en Frankrijk, doen, hoe nuttig deze invalshoeken ook kunnen zijn, echter afbreuk aan de historische complexiteit.

De belangrijkste punten van kritiek die in de secundaire literatuur op het Belgisch beleid voor de recuperatie en recuperatie van cultuurgoederen wordt geuit, betreffen met name: de traagheid waarmee het Belgisch kunstrecuperatiebeleid op gang kwam, de afhankelijkheid van geallieerde kennis en expertise, een tekortkomende documentatie, een gebrek aan samenwerking met andere Belgische diensten (grenzend aan rivaliteit en sabotage), een tekort aan erkenning voor de joodse slachtoffers, en ten slotte, een te grote focus op de recuperatie van publieke collecties ten opzichte van particuliere verzamelingen. Op basis van een vergelijkende analyse van de contextuele

factoren die in de secundaire literatuur gegeven worden met de informatie die uit de archiefdocumenten van de Dienst voor Economische Recuperatie kan worden gehaald, kunnen deze punten van kritiek in een bredere context worden geplaatst, en verschijnt er een meer genuanceerd beeld van het Belgische kunstrecuperatie- en kunstrestitutiebeleid.

Ten eerste kan gesteld worden dat het herstel van niet alleen de Belgische, maar de Europese economie prioriteit nummer één was na afloop van de Tweede Wereldoorlog; het was dan ook op basis van deze behoefte dat de Dienst voor Economische Recuperatie in 1944 het licht zag. Voortbouwend op eerdere overheidsdiensten die het behoud en de bescherming van de Belgische economie in tijden van crisis als hoofdtaak hadden, moest de Dienst voor Economische Recuperatie de negatieve effecten van de Duitse roofovervalpolitiek op de Belgische economie zoveel mogelijk ongedaan zien te maken. De recuperatie en de restitutie van geroofde kunstvoorwerpen was in deze context beschouwd, slechts een van de vele, en niet meteen een van de belangrijke taken die de DER moest zien te volbrengen. Dit blijkt ook uit de gebrekkige wijze waarop de kunstrecuperatie in de jaarlijkse en tienjaarlijkse werkingsverslagen van de dienst wordt besproken terwijl de recuperatie van industriële goederen, schepen, en treinwagons, kortom, goederen die van groot economisch belang waren, wel uitgebreid wordt behandeld in deze rapporten. Het duidelijkste teken echter dat de recuperatie van kunstvoorwerpen geen prioritaire taak was in deze economische context, was het feit dat deze onderneming aanvankelijk niet eens bij het takenpakket van de Dienst voor Economische Recuperatie behoorde. Pas eind 1945 werd deze bevoegdheid van de Dienst voor de Bescherming van het Cultureel Patrimonium onder leiding van Leo Van Puyvelde afgenomen, en overgeheveld naar de DER.

Deze beslissing had verschillende gevolgen. Enerzijds betekende het toevertrouwen van de Belgische kunstrecuperatie aan een dienst die eerst en vooral het economische belang van de te gerecupereerde goederen voorop stelde, dat de kunstvoorwerpen die tijdens de bezetting waren geroofd, in de eerste plaats op hun monetaire waarde (en de hiermee vaak samenhangende artistieke waarde) zouden worden beoordeeld. Het emotionele, psychologisch belang dat aan deze werken voor

hun voormalige eigenaars werd gehecht, speelde zo goed als geen rol in het beslissen welke kunstwerken men zou recupereren en welke niet. Keuzes moesten weldegelijk gemaakt worden: de culturele cel van de DER, leed op chronische wijze aan personeelstekort, die zelfs door de expertise van haar leden niet volledig geneutraliseerd kon worden. In verhouding tot het gehele personeelsbestand van de dienst was het een uitermate kleine afdeling.

Anderzijds kwam het aanduiden van de DER als bevoegde dienst voor de Belgische kunstrecuperatie op een onfortuinlijk moment; de onduidelijkheid en organisatorische chaos die resulteerde uit deze verplaatsing van de eindverantwoordelijkheid, viel juist op het moment dat de restitutiepolitiek van de Amerikanen, in wiens zone zich de belangrijkste depots van roofoorkunst bevonden, op volle toeren begon te draaien. Het dient echter gezegd dat de ongelijkmatige wijze waarop het restitutiebeleid van de geallieerde bezettingsmachten in Duitsland en Oostenrijk zich ontwikkelde, ook zorgde voor de nodige onduidelijkheid en chaos over de te volgen procedures. Terwijl de Amerikanen reeds begin 1946 bezig waren met de identificatie, het inventariseren, en de restitutie van de zich in hun bezettingszone bevindende kunstvoorwerpen, kreeg het restitutiebeleid van de Britten en de Fransen pas aan het eind van dit jaar vorm. In de Russische zone ten slotte, kon amper van een restitutiebeleid gesproken worden.

Ten slotte viel de beslissing om de DER verantwoordelijk te stellen voor de Belgische kunstrecuperatie niet in goede aarde bij Van Puyvelde, die in de loop van 1945 al behoorlijk wat werk had verzet in de vorm van het opstellen van rapporten en dossiers over de kunstroof die zich tijdens de oorlog in België had afgespeeld. De slechte verhouding tussen Van Puyvelde en de culturele cel van de DER zorgde ervoor dat deze laatste geen inzage kreeg in deze belangrijke bron van informatie, en dat de culturele cel van begin af aan dus al slecht gedocumenteerd was over de Belgische kunstroof.

Dit gebrek aan documentatie bleek een terugkerend probleem voor de culturele cel van de DER, en het gebrek aan samenwerking van de kant van Leo Van Puyvelde was hiervoor niet de enige reden. Ten eerste dient het eerder genoemde personeelstekort te worden vermeld, dat niet toestond een grondig inzicht te krijgen in het gecompliceerde

netwerk aan de hand waarvan kunstwerken van het Belgische grondgebied waren verdwenen. Niet alleen in Duitsland en Oostenrijk, maar ook in België zelf dienden duizenden kunstvoorwerpen te worden gelokaliseerd en hun herkomst te worden achterhaald. Bovendien moesten vele personen worden ondervraagd, van Duitse personen die betrokken waren geweest bij de Duitse roofdiensten of op particuliere basis kunstwerken hadden aangekocht, tot Belgische kunsthandelaren en antiquairs die met Duitsers zaken hadden gedaan. Van Duitse kant was er echter een toenemende onwil om mee te werken met de onderzoeken en ondervragingen van de geallieerden met betrekking tot kunstwerken die tijdens de oorlog waren verhandeld; vele Duitse kunstverzamelaars en antiquairs vonden dat deze aankopen op rechtmatige wijze tot stand waren gekomen.

Een laatste en belangrijke reden voor de gebrekkige documentatie en de hiermee samenhangende traagheid die de Belgische kunstrecuperatie kenmerkten, is er een die amper in de geraadpleegde secundaire literatuur wordt vermeld, maar die wel duidelijk naar voren komt in het archiefmateriaal: het geloof onder de leden van de culturele cel van de DER dat de geallieerden zouden kiezen voor een vervangend restitutiebeleid. Eens de kunstwerken die relatief gemakkelijk konden worden geïdentificeerd waren gerestitueerd, zouden de overige geroofde kunstvoorwerpen kunnen worden verdeeld onder de beroofde landen, waaronder België. Elk van deze landen zou dan enkele topwerken krijgen die het verlies van een grote hoeveelheid artistiek minderwaardige kunstwerken zouden moeten compenseren. Dit beleid kwam er uiteindelijk in een erg uitgedunde vorm: slechts kunstvoorwerpen van uitermate hoge kwaliteit zouden voor een dergelijke vorm van restitutie in aanmerking kunnen komen. Het misplaatste vertrouwen binnen de culturele cel dat er een doortastend beleid voor 'restitution par équivalence' zou komen, leidde ertoe dat kunstwerken die niet op eenvoudige wijze konden worden geïdentificeerd en gelokaliseerd, of van weinig artistieke en monetaire waarde waren, niet op grondig wijze werden opgespoord. De noodzaak was er immers niet in de ogen van de leden van de Belgische kunstexperts; waarom zou men al die moeite doen voor kunstvoorwerpen van lage kwaliteit, wanneer men er uiteindelijk iets veel beters voor in de plaats kon krijgen?

Hiermee blijven er nog twee aspecten van de Belgische kunstrecuperatie- en kunstrestitutiebeleid over waarop in de secundaire literatuur doorgaans kritiek wordt geuit; namelijk het gebrek aan erkenning voor de joodse slachtoffers en de afhankelijkheid van geallieerde kennis en expertise. Deze twee omstandigheden hebben echter reeds hun wortels in de periode van de Duitse bezetting en de kunstroof zelf. Wat betreft het gebrek aan erkenning van het joodse leed; de houding die de Belgische overheid tijdens de bezetting aannam ten opzichte van de Duitse rassenpolitiek, was met name gebaseerd op politiek-ideologisch gemotiveerd. De schaal waarop de plundering van heeft plaatsgevonden, werd mede mogelijk gemaakt door de passiviteit waarmee de Belgische overheidsfunctionarissen hierop reageerden. De vervolging van de door de nazi's geïdentificeerde bevolkingsgroepen werd gedurende de gehele oorlogsperiode beschouwd vanuit een nationaal kader, waarin de Belgische belangen en die van haar burgers centraal stonden. Daarbovenop kan gesteld worden dat antisemitisme geen uniek Duits fenomeen was; ook in de leidende conservatieve Belgische kringen kwam het voor. Het feit dat 90% van de joodse bevolking, die het grootste slachtoffer werd van de naziterreur, niet de Belgische nationaliteit bezat, en dat de joden in België dus in de eerste plaats als vreemdelingen werden beschouwd, leidde ertoe dat de Belgische overheidsfunctionarissen niet geneigd waren om de Jodenvervolging en de kunstroof die er deel van uitmaakte als een bedreiging voor het nationaal belang te zien.

Ook na afloop van de oorlog bleef men de gebeurtenissen die zich tijdens de bezetting hadden afgespeeld bekijken vanuit een nationaal politiek kader. Het patriotisch paradigma aan de hand waarvan men de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog vormgaf, en waarin ideologisch verzet tegen de Duitse bezetter werd gevierd, liet weinig plaats voor het joods slachtofferschap, dat met name rustte op een vervolging op basis van ras, eerder dan op basis van ideologische verschillen. Ook het herstel van de liberale democratie, waarin er niet langer onderscheid werd gemaakt op basis van ras of religie, zorgde ervoor dat de joodse slachtoffers weinig kans maakten om als aparte slachtoffergroep te worden beschouwd. Daarbovenop kunnen ook nog de moeilijkheden worden genoemd waarmee de joodse bevolking na afloop van de oorlog te maken kreeg: veel joden kwamen nooit meer terug, de overlevenden waren vaak al

hun bezittingen kwijt, en zochten verwoed naar hun vermiste familieleden. In deze omstandigheden was het opeisen van hun verloren gegane kunstvoorwerpen geen prioriteit.

In de archiefdocumenten van de culturele cel van de Dienst voor Economische Recuperatie is dit gebrek aan erkenning voor de joden als belangrijke slachtoffergroep opvallend goed op te merken; slechts af en toe worden termen als 'juifs' of 'Israëlites' in de mond genomen door de leden van de culturele cel, en dan vooral in de context van de E.R.R.-roofkunst die in het Jeu de Paume in Parijs was gecentraliseerd. Op geen enkele moment blijkt een besef van het belangrijke aandeel dat joodse collecties hadden in de totale roof van kunstvoorwerpen. Sterker nog, er werd amper een onderscheid gemaakt tussen de kunstwerken die uit joodse collecties was geroofd, en de vele kunstwerken die op vrijwillige basis door niet-joodse Belgische antiquairs en kunstverzamelaars met Duitse militairen en burgers tijdens de oorlog waren verhandeld. Dit blijkt ook uit het feit dat deze twee soorten 'roofkunst' tezamen op de veilingen in het Paleis voor Schone Kunsten in Brussel werden verkocht.

Ook het patriottisch kader waarbinnen de oorlogsgebeurtenissen in België werden geïnterpreteerd, is duidelijk terug te vinden in het archiefmateriaal; de term 'ons cultureel patrimonium', of iets in een dergelijke aard, is de rode draad doorheen de correspondentie van de culturele cel van de DER. Niet de individuele kunstverzamelaars en antiquairs, of deze nu van joodse afkomst waren of niet, maar de *Belgische natie zelf* werd beschouwd als het grootste slachtoffer van de Duitse kunstroof tijdens de Tweede Wereldoorlog. Dit stond in schril contrast met de realiteit van de kunstroof, waarbij 90% van het totale aantal onteigende kunstvoorwerpen afkomstig was uit particuliere verzamelingen. Beschouwd vanuit dit nationale kader, lag het voor de hand dat de recuperatie van publieke collecties de prioriteit kreeg over het terugbrengen van kunstvoorwerpen uit particuliere verzamelingen. Ook het feit dat er uiteindelijk 90% van de gerecupereerde cultuurgooederen in handen kwam van de Belgische staat, waarvan vele van joodse herkomst waren, is in dit licht beschouwd, enigszins makkelijker te begrijpen. Zeker wanneer men in rekening neemt dat er, zoals in de vorige alinea werd gesteld, door de culturele cel amper een onderscheid werd gemaakt tussen de joodse

roofkunst en de kunstvoorwerpen die op vrijwillige basis werden verhandeld. Op deze manier maakten al deze gerecupereerde cultuurgoederen een grote kans om ofwel in de Belgische musea te belanden, ofwel verkocht te worden ten gunste van de Belgische Schatkist.

Het tweede bekritiseerde aspect van het Belgisch beleid voor kunstrecuperatie waarvan de basis reeds in de periode van de Duitse bezetting en de kunstroof zelf kan teruggevonden worden, is de afhankelijkheid die de leden van de culturele cel van de DER ervoeren ten opzichte van de geallieerde MFAA-secties. Uit de archiefdocumenten van de DER blijkt inderdaad dat de Belgische kunstexperts meermaals konden rekenen op de diensten van hun geallieerde collega's wat betreft het opsporen van Belgische kunstwerken, of het aanleveren van de nodige documentatie. Het dient echter gezegd dat deze gunsten evengoed binnen een bredere context van geallieerde samenwerking gezien kunnen worden, waarbij ook de Belgische kunstexperts nu eens zelf ook Franse kunstwerken ontdekten, of dan weer samen met hun Nederlandse tegenhangers een recuperatiereis ondernamen.

Daarenboven maakten de geallieerde bezettingsmachten een beslissing in de vormgeving van hun restitutiebeleid die voor België onvoorziene en onaangename gevolgen zou hebben, en die de Belgische kunstexperts reeds vanaf het begin van hun werkzaamheden in deze afhankelijkheidsrelatie ten opzichte van de andere geallieerde landen zou duwen. Dit had alles te maken met de wijze waarop het kunstroofnetwerk van de Duitse bezetter in de door hem bezette gebieden vorm kreeg. België nam hierin een unieke positie in: de kunstwerken die uit dit land werden weggehaald, zij het nu via roof of vrijwillige verkoop, maakten in hun reis naar Duitsland of Oostenrijk vaak een tussenstop in Frankrijk (de E.R.R.-werken via het Jeu de Paume), of in Nederland (aankopen via de *Dienststelle Mühlmann*). De beslissing van de geallieerde bezettingsmachten om kunstwerken te restitueren aan het *laatste* land van waaruit ze Duitsland of Oostenrijk hadden bereikt, betekende dat vele kunstwerken die eigenlijk aan België moesten worden gerestitueerd, in Franse of Nederlandse handen dreigden te vallen. Deze keuze was geen moedwillige sabotage aan de kant van geallieerden, maar kwam eerder voort uit een gebrek aan inzicht in de aard van de kunstroof die zich tijdens

de bezetting had afgespeeld. Het gevolg voor België was echter hetzelfde: de leden culturele cel hadden al snel door dat er zich vele Belgische kunstwerken tussen de Franse en de Nederlandse vermengd zouden raken. Reeds gebukt onder een chronisch personeelstekort, moesten ze dus op regelmatige basis niet alleen hun Nederlandse en Franse collega's, maar ook de Amerikaanse en Britse MFAA-secties om hulp vragen bij het schiften en doorzoeken van de grote hoeveelheid kunstwerken die in de verschillende verspreide kunstdepots opgeslagen waren.

Concluderend uit het archiefmateriaal van de culturele cel van de Dienst voor Economische Recuperatie kan gesteld worden dat met name vier onderliggende principes en contextuele factoren het Belgische beleid voor kunstrecuperatie en -restitutie hebben vormgegeven. Het economisch en nationaal kader waarbinnen de leden van de culturele cel de kunstrecuperatie bekeken, leidde ertoe dat de nadruk werd gelegd op kunstwerken die een hoge monetaire hadden en die beschouwd werden als een belangrijk onderdeel van het nationaal cultureel patrimonium. Hierin is duidelijk het naoorlogs dominant patriottisch paradigma te herkennen zoals het in *Gewillig België* wordt beschreven. Ook het gebrek aan erkenning voor de joden als belangrijke slachtoffergroep van de kunstroof is te relateren aan dit patriottisch paradigma, waarbinnen de joodse bevolking in de eerste plaats als vreemdelingen werden beschouwd, wat leidde tot een wijdverspreide onverschilligheid ten opzichte van het joodse leed.

De twee overige bepalende factoren voor het Belgisch beleid die blijken uit het archiefmateriaal, worden niet of amper vermeld in de secundaire literatuur. Ten eerste was er problematische positie van België binnen het bredere geallieerde restitutiebeleid voor cultuurgoederen. Geert Sels is weliswaar de eerste onderzoeker die de unieke positie van België in het geallieerde restitutiebeleid heeft opgemerkt, maar hij legt echter niet het verband tussen deze voor België nadelige omstandigheden en het feit dat de Belgische kunstexperts hierdoor toegewezen waren op de hulp van hun geallieerde collega's. Ten tweede kregen het voortdurende geloof van de culturele cel van de DER in een geallieerd vervangend restitutiebeleid, geen aandacht in de secundaire literatuur. Dit

leidde er echter wel toe dat belangrijk opsporings- en onderzoekswerk niet of te laat ondernomen werd.

Deze vier vormgevende factoren, namelijk het patriottisch en economisch paradigma, een gebrek van erkenning van het joodse leed, de onvermijdelijke vermenging van Belgische kunstwerken met die van Franse en Nederlandse afkomst ten gevolge van een gesimplificeerd geallieerd restitutiebeleid, en ten slotte het ongefundeerde vertrouwen die de Belgische kunstexperts hadden in het principe van 'restitution par équivalence', zorgden elk op eigen wijze voor een blinde vlek in het Belgisch beleid voor kunstrecuperatie en -restitutie, waarvan de gevolgen tot op de dag van vandaag doorwerken.

Literatuurlijst

Barkan, Elazar, 'Making amends. A new international morality?' in: Lyndel V. Prot ed., *Witnesses to history. A compendium of documents and writings on the return of cultural object* (Parijs 2009) 78-94.

Daelen, Veerle Vanden, 'Het leven moet doorgaan. De joden in Antwerpen na de bevrijding (1994-1945)', *Journal of Belgian History* 13-14 (2004) 141-185.

De restitutie van culturele goederen. Welke rol voor België, Belgische Senaat (Brussel 2003).

Devos, Wannes en Kevin Gony, *Oorlog. Bezetting. Bevrijding. België 1940-1945* (Tielt 2019).

Eindverslag Studiecommissie joodse goederen. Diensten van de Eerste Minister (Brussel 2001).

Gardeyn, Amber, 'Vinden ze nog de weg naar huis? De zoektocht naar een geschikt beleid voor roofkunst uit de Tweede Wereldoorlog' (Proefschrift Universiteit Gent, 2020). <https://www.scriptiebank.be/sites/default/files/thesis/2020-10/VINDEN%20ZE%20NOG%20DE%20WEG%20NAAR%20HUIS%20MASTERPROEF%20Amber%20Gardeyn%202020.pdf>

Inventaris van het archief van de Dienst voor Economische Recuperatie en rechtsvoorganger (ORE). Individuele dossiers. Het Rijksarchief in België (Brussel 2007).

Looted Art WWII Belgium. <https://lootedart.belgium.be/nl>, laatst geraadpleegd op 5 april 2023.

Martin, Dirk, 'Vergeten ideologen. De Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg in België tussen cultuurroof en cultuurpolitiek, 1940-1944', *Journal of Belgian History* 15 (2005) 263-288.

Sels, Geert, 'De kattenbelletjes van Hotel Métropole', *De Standaard*, 1 december 2022.

Sels, Geert, 'Kunst voor Das Reich. Het wedervaren van schilderijen in onze musea', *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen*. <https://www.okv.be/artikel/kunst-voor-das-reich-het-wedervaren-van-schilderijen-onze-musea>, laatst geraadpleegd op 5 april 2022.

Sels, Geert, *Kunst voor das Reich* (Tielt 2022).

Sels, Geert, 'Nabestaanden eisen naziroofkunst terug van Belgische musea', *De Standaard*, 29 november 2022.

Valgaeren, Jan Hendrik, 'Geroofde kunstvoorwerpen tijdens WOII. Een juridisch en historisch overzicht', *Jura Falconis* 42 (2005-2006) 599-621.

Van Doorslaer, Rudi ed., *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolging in België tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Belgische Senaat (Brussel 2007).

Vermote, Michel en Patricia Kennedy Grimsted, *Documenting Nazi Library Plunder in Occupied Belgium and Limited Postwar Retrieval*, Conference on Jewish Material Claims Against Germany en World Jewish Restitution Organization (2021).

Wijngaert, Mark Van den, *België tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen 2015).

Wilde, Maurice De, *België in de Tweede Wereldoorlog. Deel 3, De Nieuwe Orde* (Kapellen 1982).

Bronnenlijst

Afbeelding titelpagina

Amerikaanse Monuments Man Lt. Daniel J. Kern en Duitse conservator Karl Sieber onderzoeken één van de panelen van het teruggevonden het Lam Gods van de gebroeders Van Eyck, 1945. (foto: Thomas Carr Howe papers, Archives of American Art, Smithsonian Institution).

Archivalia

Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier, Brussel

Archief van de Dienst voor Economische Recuperatie

Inv.nr. 2 Brieven, nota's en uittreksels uit het Staatsblad en notulen van de beheerraad van de DER betreffende de oprichting en wijzigingen in de statuten van de dienst, 1945-1964.

Inv.nr. 4 Nota's, kopijen van notulen van de beheerraad van de DER en uittreksel uit het Staatsblad betreffende de wijzigingen in het statuut en de vereffening van de dienst, 1945-1968.

Inv.nrs. 327-328 Tienjaarlijkse werkingsverslagen betreffende de activiteiten van alle geledingen van de DER, 1940-1959.

Inv.nrs. 329-339 Rapporten betreffende de werkzaamheden van de DER inzake handel, restituties en recuperatie van goederen. 1947-1953, 1963-1965, 1967.

Inv.nr. 362 Dossier inzake de principes, de algemene organisatie en het verloop van de recuperatie van geroofde kunst door de DER. 1945-1950.

Inv.nr. 363 Verklaring en brief van Directeur-generaal Reul betreffende de organisatie van de buitenlandse missies in het kader van de recuperatie van geroofde kunstwerken. 1947.

Inv.nr. 364 Dossier inzake de studie van de organisatie en de werking van de Einsatzstab Reichsleiter Rozenberg (ERR). 1945-1948.

Inv.nr. 365 Staat van Belgische kunstwerken die tijdens de bezetting werden geroofd, opgesteld op 15 maart 1947. 1947.

Inv.nr. 371 Verklaring van de ontvangst ondertekend door de DER en de Allied Control Authorities omtrent de recuperatie van 31 kunstwerken door België, 1948.

Inv.nr. 374 Staten van uit België geroofde kunstwerken die tegen eind 1955 uit Duitsland werden gerecupereerd, 1955, 1960.

Inv.nr. 376 Staten van geroofde Belgische kunstwerken in Oostenrijk. Niet gedateerd.

Inv.nr. 378 Stukken betreffende de recuperatie in Oostenrijk van geroofde kunstwerken uit België.1945-1951.

Inv.nrs. 380-385 Dossiers inzake de openbare verkoop van gerecupereerde kunstwerken uit Duitsland in het Paleis voor Schone kunsten te Brussel, 1948-1954.

Inv.nrs. 386-387 Dossier inzake gerecupereerde kunstwerken die werden afgestaan aan Belgische musea, 1948-1957.

Inv.nrs. 410-412 Aangifteformulieren van de DER betreffende geroofde kunstgoederen, 1945-1948.